

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Cəfərli Cəfər Zəfər oğlu

**Azərbaycanın iqtisadi integrasiya siyasətində enerji və tranzit
potensialı determinantları**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı

İİM 010000 İqtisadiyyat

İxtisasın şifri və adı

060401 Dünya iqtisadiyyatı

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.d., prof. R.T. Həsənov

dos. Cəmilov M.R

Kafedra müdürü: i.e.d., prof Ş.H.Hacıyev

B A K I - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3	
Fəsil 1.Regional iqtisadi integrasiya, enerji və tranzit potensialı		
iqtisadi inkişafın mühüm amili kimi.....	6	
1.1 Regional iqtisadi integrasiyanın nəzəri əsasları, formaları və vəzifələri.....	6	
1.2. Enerji resurslarının istifadə strategiyası, xüsusiyyətləri və formaları.....	16	
1.3Tranzit potensialı: Mahiyyəti və iqtisadi inkişaf amili kimi.....	28	
Fəsil 2 Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə integrasiyasında enerji və tranzit potensialı amili.....		32
2.1 Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında enerji potensialının istifadəsi xüsusiyyətləri.....	32	
2.2Azərbaycanın tranzit potensialı realizasiyası siyasəti və onun iqtisadi inkişafa təsiri.....	50	
Fəsil 3. Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya siyasətinin realizasiyası xüsusiyyətləri.....		64
3.1 Azərbaycanın regional integrasiya proseslərində iştirakını şərtləndirən amillər	64	
3.2 Azərbaycanın regional iqtisadi integrasiya proseslərində mövqeyi.....	72	
Nəticə və təkliflər.....	85	
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	90	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya ticarətinin və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin inkişafının və genişlənməsinin qanunauyğun nəticəsi kimi qiymətləndirilən beynəlxalq və regional iqtisadi integrasiya fenomeni, XXI əsrin qlobal iqtisadiyyatının formalaşdığı, müasir dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə ciddi transformasiyaya uğradığı, iqtisadi inkişafın yeni paradigmaya keçdiyi və dünya iqtisadi məkanında beynəlxalq hüququn tam müstəqil subyektləri kimi keçid iqtisadiyyatlı dövlətlər qrupunun meydana gəldiyi bir şəraitdə dünya ölkələrinin milli təsərrüfatlarının yaxınlaşmasını, tamamlanması və siyasi-iqtisadi cəhətdən bütövləşməsinə özündə ehtiva etməklə, onların müqayisəli, faktorlu, texnoloji, rəqabət və digər üstünlüklərinin hərtərəfli reallaşması üçün real imkanlar yaradır. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya bir tərəfdən daxili iqtisadi amillərdən daha səmərəli istifadə olunması ilə milli iqtisadiyyatların beynəlxalq əmək bölgüsündə daha möhkəm və davamlı mövqe tutmalarına, digər tərəfdən xarici iqtisadi amilləri iqtisadi dövriyyəyə fəal surətdə cəlb etməklə və bu amillərin dialektik vəhdətinə nail olmaqla bütövlükdə iqtisadi prosesin - qlobal inkişafın sürətlənməsinə və nəticədə həyat səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

Hazırkı dövrdə dünya iqtisadiyyatının inkişafında baş verən ən mühüm proseslərdən biri qloballaşma, yaxud təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsində keyfiyyət baxımdan yeni mərhələnin başlanmasıdır.

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən Azərbaycan Respublikası özünün geniş iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək məqsədilə İEO-in qabaqcıl texnologiyalarını və maliyyə imkanlarını milli iqtisadiyyata cəlb edir, onlarla səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması dünyanın bir çox ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulmasına və ölkənin dünya iqtisadiyyatına sistemli surətdə integrasiyasına geniş yol açmışdır. Bir vaxtlar Şərqlə Qərb arasında ancaq körpü rolunu oynayan Azərbaycan bu gün mühim iqtisadi lahiyələrin əsas faktorları

sırasında durur, beynəlxalq münasibətlərdə ətraflı tərəfdaş kimi çıxış edir. İkitərəfli siyasi əlaqələrin qurulması iqtisadi əlaqələrin inkişafına zəmin yaratmış və qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq siyasi münasibətlərin dərinləşməsində və qarşılıqlı etimadın güclənməsi yolunda mühüm rol oynamışdır. Buradan aydın olur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət sistemində səmərəli integrasiyası müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtidir. Bu baxımdan magistr dissertasiyasının mövzusu kifayət qədər aktual hesab edilir.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi:-Azərbaycanın geniş inkişaf potensialına malik olmasına rəğmən onun fəal iqtisadi integrasiya siyasətini formalaşdıran əsas dominantları : ölkəmizin enerji və tranzit potensialının daha səmərəli istifadəsini təmin edə biləcək integrasiya siyasətinin formalaşdırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi və bu əsasda təklif və tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Magistr dissertasiyasının əsas tədqiqat vəzifələrini ölkəmizin enerji və tranzit potensialının müstəqillik illərində istifadə olunması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və bu dominantların geoiqtisadi inkişaf modelinin tələblərinə cavab verə biləcək regional integrasiya siyasətinin formalaşmasında perspektiv vəzifələrinin öyrənilməsi təşkil etmişdir.

Məlum olduğu kimi dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli daxil olmaq üçün ilk növbədə yaranmış şəraitdə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət – investisiya siyasətinin formalaşdırılması tələb olunur. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsasında duran vəzifə həm region dövlətləri ilə, həm də beynəlxalq birliyin digər dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın təmin edilməsi hesab edilir.. Bu əməkdaşlıq ölkəmizin yeyləşdiyi bütün coğrafiyanı əhatə etməlidir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Magistr dissertasiyasının tədqiqat obyekti milli regional integrasiya strategiyasının formalaşması təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycanda regional integrasiya formalaşması xüsusiyyətləri, əsas elementləri və strategiyanın inkişaf perspektivləri təşkil edir.

Əsas elmi nəticələr:- Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət sisteminə səmərəli integrasiyası müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtidir.

- Azərbaycanın iqtisadi potensialı və inkişaf dinamikasının ətraflı təhlili, o cümlədən xarici əlaqələrin öyrənilməsi, ölkəmizin dünya təsərrüfatı sisteminə integrasiyasının güclənməsini şərtləndirən üstünlükləri müəyyənləşdirməyə imkan verir;
- Ümummilli Lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı Azərbaycan neft strategiyasının ən mühüm nəticəsi onun milli enerji strategiyasına və integrasiyanın aparıcı dominantına çevrilməsidir.
- Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 10 ildə həyata keçirilən tədbirlər integrasiyanın ikinci mühüm dominantı olan tranzit potensialının istifadəsində səmərəliliyin yüksəlməsidir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars, TANAP, TAP və digər transmilli layihələr bunun sübutudur.
- Müasir dövrdə Azərbaycanın geoiqtisadi inkişaf strategiyasının formalaşdırılması vacibdir. Belə strategiya inkişafın əsas determinantlarının, həmçinin Azərbaycanın DTS-də formalaşan mövqeyinin qiymətləndirilməsi və milli maraqlara cavab verən integrasiya vektorunun seçilməsi kimi məsələləri əhatə etməlidir.

Tədqiqatın nəticələrinin istifadəsi : Tədqiqat işinin nəticələri milli regional integrasiya strategiyasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qanun, proqram, layihə və təkliflərin hazırlanması prosesində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı, tədqiqatın nəticəsində irəli sürülən tövsiyələrin həyata keçirilməsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın daha da genişlənməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər.

Dissertasiyanın strukturu: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 7 paragraf, nəticə və təkliflər, həmçinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil 1.Regional iqtisadi integrasiya, enerjivə tranzit potensialı iqtisadi inkişafın mühim amilləri kimi

1.1 Regional iqtisadi integrasiyanın nəzəri əsasları, formaları və vəzifələri

XX əsrin ikinci yarısından etibarən aparıcı sənaye ölkələrinin sürətli iqtisadi inkişafı və beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin sürətlə təkmilləşməsi nəticəsində əmtəələrlə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin güclü inkişafı baş verdi. Beynəlxalq ticarət istehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi və texnologiyalar) beynəlxalq hərəkətinin müxtəlif formaları ilə daha sıx surətdə təmasda olmağa başladı və bunun nəticəsində sərhədi təkcə hazır məhsul deyil, həm də onun istehsal amilləri keçməyə başladı. Əmtəənin qiymətində əks olunan mənfəət təkcə milli iqtisadiyyatlar çərçivəsində deyil, həm də xaricdə yaradılmağa başlandı. Əmtəələrlə və xidmətlərlə beynəlxalq ticarətin və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin qanunauyğun nəticəsi kimi iqtisadi integrasiya meydana gəldi.İntegrasiya sözü latınca “integro” – bərpa olunma, tamamlanma və “integrer” – tam sözlərindən törəmiş və Azərbaycan dilində birləşmə, bütünləşmə mənasını daşıyır.

İqtisadi integrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir.Milli təsərrüfatların beynəlmiləlləşməsinin yeni forması olan iqtisadi integrasiya proseslərinin əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. Ölkələr arasında əmtəələrin və istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini,yəni onların istehsal olunduğu və satış üçün göndərildiyi ölkələrdə ayrışeçkilik qoyulmadan hərəkət etməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və iş qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə iqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılığı ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır.

İstehsalın həcmi sürətlə artan sənayeləşmiş ölkələrdə daxili bazarın məhdudluğu iqtisadi integrasiyanı və bu yolla bazarın həcmnin genişləndirilməsini tələb edir.Onlar

inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə daxili bazarları birləşdirərək sənayeləşmə sürətini artırmağa çalışırlar.

İqtisadi integrasiya prosesində iki meyl özünü göstərir: beynəlxalq yaxınlaşma və regional yaxınlaşma. Beynəlxalq miqyasda yaxınlaşma dünya ticarətində tətbiq edilən tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdırmalarının vasitəsilə aradan qaldırılması yolu ilə həyata keçirilir. Regionla yaxınlaşma zamanı isə regional iqtisadi birliklər yaradılmaqla üzv ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri və ümumiyyətlə iqtisadi siyasəti uyğunlaşdırılır. Ölkələr siyasi baxımdan da bir-birinə yaxınlaşırlar, milli siyasət uzlaşdırılır.

Adətən integrasiya prosesi az və ya çox mənada qarşılıqlı ticarətin liberallaşdırılması ilə başlanır. Bu hal əmtəələrin, xidmətlərin və kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırır. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd edə bilərik ki, beynəlxalq iqtisadi integrasiya onu dövlətlərarası digər qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyət formalarından fərqləndirən bir sıra əhəmiyyətli əlamətlərlə xarakterizə olunur:

üzv-ölkələrin iqtisadi siyasətinin razılaşdırılması;

milli qanunvericiliklərin, norma və standartların yaxınlaşması;

milli istehsal proseslərinin bir-birləri ilə qarşılıqlı qovuşması, region çərçivəsində istehsal prosesinin texnologiya vahidliyinin formalaşması;

istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın geniş inkişafı;

üzv-ölkələrin iqtisadiyyatlarında baş verən struktur dəyişiklikləri;

integrasiya prosesinin məqsədyönlü tənzimlənməsi, regional idarəetmə orqanlarının inkişafı.

İntegrasiya prosesi bura daxil olan hər bir ölkə üçün əlverişli şərtlər yaradır:

1. İntegrasiya əməkdaşlığı bu qruplaşma daxilində maliyyə, material, əmək, yeni texnologiya və digər ehtiyatların hərəkətinə zəmin yaradır.
2. Bütün istiqamətlərdə əməkdaşlığı genişləndirir.
3. İqtisadi rəqabətdə müəyyən üstünlüyə nail olmaq imkanı verir.

Milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında integrasiya obyektiv zəruri bir prosesə çevrilmişdir. Integrasiya yolu ilə xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması və ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaranır.

İqtisadi integrasiyanın yaranması prosesi mürəkkəb və ziddiyətli xarakterə malikdir. Çünki, o bir çox iqtisadi və siyasi səbəblərdən irəli gəlir. İqtisadi integrasiyanın yaranmasının obyektiv ilkin şərtləri aşağıdakılardır:

İntegrasiya edən ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin və bazar yetkinliyi dərəcəsinin yaxınlığı. Çox nadir hallar istisna olmaqla, dövlətlərarası integrasiya ya sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında, ya da inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında olur. Hətta inkişaf etməkdə olan ölkələr çərçivəsində də təxminən eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr arasında integrasiya prosesləri daha aktiv sürətdə gedir. Sənayecə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında integrasiya tipli birliklərin yaradılmasına cəhd göstərilərsə də, bu cəhdlər özünün formalaşmasının başlanğıc mərhələsindədir və bu baxımdan onların səmərəlilik dərəcəsi barədə birmənalı nəticə çıxarmaq mümkün deyildir. Bu halda təsərrüfat mexanizmlərinin uyğun olmaması səbəbindən inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında integrasiya prosesinə assosiasiya, məxsusi əməkdaşlıq, ticarət imtiyazları və s. barədə keçid sazişlərinin imzalanması ilə başlanır. Bu sazişlərin müddəti daha az inkişaf etmiş ölkədə, daha inkişaf etmiş ölkədə mövcud olan mexanizmlərin yetkinlik dərəcəsinə uyğun olan bazar mexanizminin yaranmasına qədər uzadılır.

İntegrasiya ölkə iqtisadiyyatları inkişafda olduğu zaman daha müvəffəqiyyətlə inkişaf edir. Tarix artıq sübut edib ki, böhranda olan ölkələr bir-birləri ilə çox ağır integrasiya olunurlar. Böhran dövründə ölkələrdə daxili qanunvericilik daxili vəziyyətə daha çox üstünlük verir, antiböhran tədbirləri, qanunları, məhdudiyyətləri və s. qəbul edilir, məsələn, kapital ixracına məhdudiyyət tətbiq edilir. Məlumdur ki, integrasiya üçün əksinə, işçi qüvvəsinin, kapitalın, əmtəə və xidmətlərin hərəkətinin sərbəstliyi lazımdır. Hələ ki tarixdən böhranda olan ölkələrin yaratdığı dayanıqlı integrasiya qruplaşması məlum deyildir.

İnteqrasiya edən ölkələrin coğrafi yaxınlığı, əksər hallarda ümumi sərhədin və tarixən formalaşmış iqtisadi əlaqələrin mövcudluğu. Dünyanın əksər inteqrasiya birlikləri bir qitədə yerləşən, bir-birləri ilə bilavasitə coğrafi yaxınlıqda olan, nəqliyyat kommunikasiyalarına malik olan və çox zaman bir dildə danışan bir neçə qonşu ölkədən başlayıb. İlkən ölkələr qrupuna, yəni inteqrasiya birliyinin təşəbbüsçüləri olan “inteqrasiya nüvəsi”nə sonradan digər qonşu dövlətlər də qoşulmağa başlamışlar.

Ölkələr qarşısında inkişaf, maliyyələşdirmə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, siyasi əməkdaşlıq və s. sahələrdə duran iqtisadi və digər problemlərin ümumiliyi. İqtisadi inteqrasiyaya adətən ölkələr qarşısında real şəkildə duran konkret problemlərin həlli üçün müraciət edirlər. Elə buna görə ki, əsas problemi bazar iqtisadiyyatının əsaslarının yaradılması olan ölkələr artıq ümumi valyutanın tətbiqini tələb edən bazar inkişafı səviyyəsinə malik dövlətlərlə inteqrasiya edə bilmirlər. Əsas problemi əhalini su və qida ilə təmin etmək olan ölkələr kapitalın sərbəst hərəkəti problemini müzakirə edən dövlətlərlə bir yerdə ola bilməzlər.

İqtisadi inteqrasiya iqtisadiyyatda iki cür effektlər yarada bilər:

*“Nümayiş effekti”.*İnteqrasiya birlikləri yaratmış ölkələrdə adətən müsbət iqtisadi meyllər (iqtisadi artım templərinin sürətlənməsi, inflyasiyanın aşağı düşməsi, məşğulluğun artımı və s.) baş verir ki, bu da baş verən dəyişiklikləri izləyən digər ölkələrə müəyyən psixoloji təsir göstərir. Nəticədə də həmin ölkələr inteqrasiya birliklərinə üzv olmağa çalışırlar.

“Domino effekti”. Bu və ya digər regionun əksər ölkələri inteqrasiya birliyinin üzvləri olduqdan sonra həmin birlikdən kənarda qalan digər region ölkələri mütləq bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər birliyə daxil olan ölkələrin iqtisadi əlaqələrinin bir-birlərinə istiqamətlənməsindən qaynaqlanır. Bu bəzən inteqrasiyadan kənarda qalmış ölkələrin ticarətinin azalmasına gətirib çıxarır. Bu ölkələrdən bəziləri inteqrasiya proseslərindən kənarda qalmaq qorxusundan hətta inteqrasiya üçün əhəmiyyətli ilkin marağa malik olmadan belə, inteqrasiya proseslərinə qoşulmağa maraqlı olduqlarını bildirirlər.

Müasir beynəlxalq iqtisadiyyatda yaranmış və inkişaf edən çoxsaylı integrasiya birlikləri öz qarşılıqlarına prinsipə eyni vəzifələri qoyurlar. Bu vəzifələrdən isə integrasiyanın məqsədləri irəli gəlir:

Miqyas iqtisadiyyatının üstünlüklərindən istifadə. Miqyas iqtisadiyyatı əsasında bazarın həcmnin genişlənməsini, tranzaksiya xərclərinin azalmasını və digər üstünlüklərin əldə edilməsini təmin etmək. Bu, öz növbəsində, birbaşa xarici investisiyaları cəlb etməyə imkan verəcəkdir. Belə ki, bu cür investisiyalar əhəmiyyətli ölçüyə malik bazarlara daha həvəslə yatırılır. Çünki, böyük ölçülü bazarlarda onların ehtiyaclarını ödəyən müstəqil istehsalın yaradılması daha məqsədəuyğun olur.

Əlverişli xarici siyasət mühitinin yaradılması. Əksər integrasiya birliklərinin vacib məqsədlərindən biri də bu birlikdə iştirak edən ölkələrin siyasi, hərbi, sosial, mədəni və digər qeyri-iqtisadi hadisələrdə qarşılıqlı anlaşmalarının və əməkdaşlıqlarının gücləndirilməsidir. Coğrafi baxımdan bir-birinə yaxın olan və inkişaf sahəsində eyni cür problemlərə malik ölkələr üçün qonşularla yaxşı münasibətlərin olması, bu münasibətlərin qarşılıqlı iqtisadi öhdəliklərlə möhkəmləndirilməsi mühüm siyasi prioritet təşkil edir.

Ticarət siyasəti vəzifələrinin həlli. Regional integrasiyadan çox zaman ÜTT çərçivəsində həyata keçirilən çox tərəfli ticarət danışıqlarında danışıq mövqelərinin gücləndirilməsi vasitəsi kimi də istifadə edilir. Hesab edilir ki, hər hansı blok təşkil edən ölkələr adından razılaşdırılmış çıxış daha çəkilidir və ticarət siyasəti sahəsində daha arzuolunan nəticələrə gətirib çıxarır. Bundan əlavə, regional bloklar qarşılıqlı ticarət üçün daha sabit və proqnozlaşdırıla bilən mühit yaradır. Çox tərəfli ticarət danışıqları zamanı isə iştirakçıların maraqları bir-birlərindən ciddi surətdə fərqlənir.

İqtisadiyyatın struktur dəyişikliklərinə dəstək. Bazar iqtisadiyyatını quran və ya ciddi iqtisadi islahatlar həyata keçirən ölkələrin daha yüksək bazar inkişafı səviyyəsinə malik ölkələrin regional ticarət sazişlərinə qoşulmasına bazar təcrübəsinin ötürülməsinin mühüm kanalı kimi, həmçinin seçilmiş bazar kursuna sədaqətlik amili kimi baxılır. Amma inkişaf etmiş ölkələr öz qonşularını integrasiya proseslərinə

qoşmaqla onların bazar islahatlarının sürətlənməsində və onlarda tam və tutumlu bazarların yaradılmasında maraqlı olurlar.

Milli sənayenin gənc sahələrinin dəstəklənməsi. İnteqrasiya birlikləri üçüncü ölkələrə qarşı ayrı-seçkilik tədbirləri nəzərdə tutmursa belə, birliklərə bir sıra hallarda yerli istehsalçıları dəstəkləmək üsulu kimi baxılır. Belə ki, bu zaman yerli istehsalçılar üçün daha geniş regional bazar meydana gəlir.

Dünya bazarlarında mövqelərin gücləndirilməsi. Bu, regional rəqabət üstünlüklərinin yaradılması vasitəsilə təmin edilir.

Beynəlxalqiqtisadi inteqrasiyanın nəzəri əsaslarını təşkil edən çoxlu saylı konsepsiyaları mövcuddur:

Sxem 1



Bazar konsepsiyasının tərəfdarları (Vayner, Lipsey, Repke, Predolem və s.) iqtisadiyyatın tənzimlənməsində bazarın ən səmərəli vasitə olması fikrini əsas götürürlər. Buna görə də, inteqrasiyanı bir neçə ölkənin ərazisi çərçivəsində vahid bazar məkanının yaradılması kimi başa düşürlər. Bu vəziyyətin yaranması üçün də xarici ticarət və valyuta sferalarında dövlət müdaxiləsi olmamalıdır. Beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsinin prinsiplərini rəhbər tutmaqla bazar konsepsiyasının

tərəfdarları regional integrasiyanı istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini təmin edən ən əlverişli vasitə kimi qəbul edirdilər.

Bazar institusional konsepsiya integrasiya prosesində bazarın öncül rolunu inkar etməməklə yanaşı, həmin prosesin səmərəli gedişi üçün fəvqəl hökumət komissiyalarının yaradılmasını nəzərdə tutur. Bazar institusional konsepsiya bazar mexanizmindən fərqli olaraq bir sıra problemlərin həllini də nəzərdə tutur. Bunlara– iqtisadiyyatda durğunluğa yol verməmək, iqtisadiyyatda məşğulluğa nail olmaq, geri qalmış rayonları inkişaf etdirmək, milli və beynəlxalq korporasiyaların fəaliyyətini tənzimləmək və sairə.

Dirijist konsepsiyanın tərəfdarları kimi tanınan tədqiqatçıları (R.Kuper, A.Marşall, Q.Murdal, Y.Tinbergen) neoliberal cərəyanın əsası kimi istifadə olunan beynəlxalq ticarətin neoklassik nəzəriyyəsinə kəskin tənqidi münasibət birləşdirir. Bu konsepsiyanın görkəmli nümayəndələrindən olan Q.Murdal belə bir nəticəyə gəlir ki, Real məzmunlu beynəlxalq integrasiya üçün dünya bazarında azad rəqabətin formalaşması deyil, şansların bərabərliyi zəruridir ki, bu da dövlətin bazar proseslərinə aktiv müdaxiləsi olmadan qeyri-mümkündür.

Dirijist konsepsiyanın digər nümayəndəsi Y.Tinbergen azad rəqabətli bazar mexanizmini həm sosial, həm də iqtisadi nöqteyi nəzərdən optimal inkişafa nail olmasının mümkünsüzlüyünü qeyd edərək “pozitiv” və “neqativ” integrasiya terminlərini iqtisadi leksikona daxil etmişdir. Müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin integrasiya qruplaşmalarının təcrübəsi göstərir ki, dirijist konsepsiyanın mövqeləri getdikcə zəifləməkdədir.

- Struktur konsepsiyanın əsası Y.V.Şişkov tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu konsepsiya öz mahiyyəti etibarlı ilə dirijist yanaşmanın təməl prinsiplərinə əsaslanır. Bu yanaşmada başlıca diqqət integrasiya prosesində inhisarların yeri və roluna, eləcə də onların fəaliyyəti nəticəsində meydana çıxan struktur problemlərə yönəldilir.

- Marksist konsepsiya integrasiya prosesinin mərkəzləşdirilmiş direktiv idarəedilməsinə əsaslanır və bu prosesdə bazar mexanizminin rolunu tamamilə inkar edir. Marksist iqtisadçılar integrasiyanın əsas prinsiplərindən biri kimi proletar beynəlmiləçiliyini önə çəkirdilər. Bu baxımdan V.İ.Lenin fikri səciyyəvidir:

“Marksizm - ən ədalətli, təmiz, incə və sivilizasiyalı olsa da belə milliyətçiliyin əleyhinədir”. Marksist iqtisadçılardan olan Y.S.Şirayev integrasiyanın 3 mərhələsini – 1. region ölkələrinin əməkdaşlığının ilkin iqtisadi və təşkilati strukturlarının yaradılması, 2. struktur integrasiyası yəni qarşılıqlı iqtisadi tamamlanmanın plana uyğun surətdə genişləndirilməsi və inkişafı və 3. funksional integrasiya başqa sözlə region daxili vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin formalaşmasını – fərqləndirir. Marksist konsepsiya iqtisadi integrasiyanın yalnız şaquli istiqamətdə getdiyi fikrinə gəlir ki, bu da nəticədə region ölkələrinin milli müstəqilliklərinin itirilməsi və güclü partnyordan ifrat asılılığa gətirib çıxarır.

-Pluralist konsepsiya. Pluralist konsepsiyaya görə integrasiya proseslərinin əsasını yəni onun hərəkətverici qüvvəsinin mərkəzi, istinad nöqtəsi milli dövlət qurumlarıdır. Integrasiya yüksək səviyyəli siyasi, iqtisadi və sosial əlaqələrin mövcud olduğu dövlətlər birliyi. Pluralistlərin fikrincə integrasiya proseslərinin tənzimlənməsi problemlərinin həlli üçün fəvqəlhökumət qurumlarının yaradılmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Bu konsepsiya dövlət müstəqilliyinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutmur. Bununla belə regional qruplaşma çərçivəsində oyun qaydalarının müəyyənləşdirilməsini zəruri hesab edir.

- Federalist konsepsiya. Federalist baxışların meydana çıxmasında 1950-ci illərdən başlayaraq Qərbi Avropa siyasi-iqtisadi məkanında gedən integrasiya prosesləri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları integrasiya prosesinin 3 mərhələdən ibarət olduğunu göstərirlər: gömrük ittifaqı; iqtisadi və valyuta ittifaqı və siyasi ittifaq.

- Funksionalist konsepsiya. Funksionalistlərə görə tələbat yaxud funksiyalar struktur dəyişiklikləri vasitəsilə ödənilir. Onlar siyasi dəyişikliklərin texnologiyası və iqtisadi amillərin tam təsiri altında olduğu fikrini irəli sürürlər.

- Neofunksional konsepsiya. Digər konsepsiyalarla müqayisədə bu konsepsiya nisbətən yaxın keçmişdə meydana çıxmışdır. Konsepsiyanın əsas istinad nöqtələri kimi “maraqlı qruplar” nəzəriyyəsi və sistemli təhlil metodları çıxış edir. Neofunksionalistlərin fikrincə, siyasi integrasiyanın məqsədi müxtəlif siyasi qüvvələr arasındakı qarşılıqlı sürətli təsirdir.

- Gömrük ittifaqı konsepsiyası. Bu konsepsiya amerikan iqtisadçısı Ç. Vayner tərəfindən hazırlanmış və sonrakı dövrlərdə də təkmilləşdirilmişdir. Konsepsiyaya görə integrasiya blokuna daxil olan ölkələr arasında ticarət məhdudiyyətləri aradan qaldırılmalı və üçüncü ölkələrə qarşı vahid gömrük tarifi tətbiq edilməlidir. Vaynerə görə gömrük ittifaqı o zaman daha yüksək fayda verə bilər ki, birliyə qədərki dövrdə ölkələrin analoci istehsal sahələri tariflə müdafiə olunsun, başqa sözlə üzv ölkələr rəqabət qabiliyyətli iqtisadi strukturlara malik olsunlar.

- Valyuta integrasiyası konsepsiyası. Valyuta integrasiyası dedikdə, regional səviyyədə valyuta siyasətinin əlaqələndirilməsi mexanizmi, valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlarının yaradılması prosesi başa düşülür.

Dünya təsərrüfatının beynəlxalq iqtisadi integrasiyası öz inkişafında, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən irəli gələn müxtəlif mərhələlər keçmişdir. Bu təkcə ticarətin və yaxud digər iqtisadi fəaliyyətin həcmi məsələsi olmayıb, həmçinin milli təsərrüfatlararası əlaqələrin sabitliyi, əhatə etdiyi sferalar, qarşılıqlı əlaqələrin intensivliyi səviyyəsi və integrasiya proseslərinin dərinliyini də özündə birləşdirir. Təbii haldır ki hər bir mərhələnin əlamətləri tədricən qəralaşır. Müasir beynəlxalq iqtisadi integrasiya nəzəriyyəsində və praktikasında, Balassın təklif etdiyi integrasiya proseslərinin inkişafının 5 pilləsini və yaxud da ardıcıl mərhələsini fərqləndirirlər: azad ticarət zonası; gömrük ittifaqı; ümumi və yaxud vahid bazar; iqtisadi birlik; iqtisadi və valyuta ittifaqı. Bu inkişaf mərhələləri iqtisadi integrasiyanın əsas formalarını əhatə edir.

Azad ticarət zonaları Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın inkişafında məntiqi və xronoloji mərhələ azad ticarət zonası hesab olunur. Müasir anlamda bu imtiyazlı zona daxilində məntəqlərlə beynəlxalq ticarət gömrük və kəmiyyət məhdudiyyətlərindən azaddır. Azad ticarət zonası iqtisadi əməkdaşlıqdan integrasiyaya keçidin ilkin və həm də ən zəif formasıdır. İntegrasiyanın belə forması Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Cənub-Şərqi Asiya (ASEAN) qruplaşması çərçivəsində həyata keçirilir.

Gömrük ittifaqları. Beynəlxalq iqtisadi intqrasiyanın sonrakı pilləsi gömrük ittifaqıdır. Bunu bir və ya bir neçə dövlətin öz aralarında ticarətdə gömrük rüsumlarını

ləğv etmək haqqında razılaşması kimi,kollektiv proteksionizm kimi müəyyənləşdirmək olar.QATT-n XIY maddəsinə uyğun olaraq gömrük ittifaqı bir neçə gömrük ərazilərinin biri ilə əvəz olunması olub bütün gömrük rüsumlarını tam ittifaq daxilində ləğv edərək,ittifaq xaricində vahid gömrük tariflərinin tətbiq edilməsidir. Azad ticarət zonasında üzv dövlət özünün xarici iqtisadi siyasətini müəyyənləşdirir,gömrük ittifaqında gömrük tarifləri,qayda və prosedurlar isə bütövlükdə koordinasiya olunduğundan,inteqrasiya quruluşu kimi daha irəli getmiş,daha təkmil, forma hesab olunur. Qeyd edilməlidir ki,azad ticarət zonası daimi fəaliyyət göstərən idarəetmə orqanının mövcudluğunu nəzərdə tutmur.

Vahid bazar və iqtisadi birlik Beynəlxalq inteqrasiyanın daha yüksək pilləsi vahid bazardır. Hal hazırda inteqrasiyanın inkişafında bu mərhələ ancaq Avropa Birliyində formalaşmışdır ki, onun da təcrübəsi əsasında praktiki nəticələr çıxarılır və qiymətləndirilmələr aparılır. Prinsip etibarı ilə vahid bazarın qurulması vahid iqtisadi hüquqi informasiya məkanının yaradılması ilə tamamlanmalıdır ki, bu da həmin inteqrasiya qruplaşmasının daha yüksək pilləsinə - iqtisadi birliyə keçməsinə təkan verməlidir. Hələlik Aİ mahiyyəti və mexanizmlərinə aid nəzəri baxışlar azdır, onun təcrübəsinin ümumiləşdirmək və nəticələr çıxarmaq mümkün olmamışdır. Məlumdur ki, Avropada vahid bazar 93-cü illərin əvvəllərində yaradılmışdır və onun ardınca da iqtisadi və valyuta birliyinin yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdir

İqtisadi və valyuta ittifaqı Qərbi Avropada inteqrasiya proseslərinin ən mürəkkəb mərhələlərindən biri vahid bazardan iqtisadi ittifaq vasitəsi ilə vahid valyutaya və beələklə ölkələrin vahid valyuta maliyə siyasətinə əsaslanan iqtisadi və valyuta ittifaqına keçməsidir.1993-cü ildə Avropa birliyində ,əmtələrin,kapitalın və iş qüvvəsinin sərbəst hərəkətini nəzərdə tutan vahid bazarın yaranması başa çatdı.Avropa ölkələrinin bir-birindən asılılığının yeni səviyyəsinin meydana gəlməsi artıq həqiqətdir. İqtisadi ittifaq indi ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif maliyə-kredit siyasətlərinin olması şəraitində sürətlə inkişaf etmək iqtidarında deyildir.Müxtəlif pul nişanlarının olması və bunlara xidmət edən tənzimləyici tədbirlər iqtisadi ittifaqqın inkişafına mane olan elementlərə çevrilmişdir.Vahid bazarın yaradılması sosial-iqtisadi sferada uzunmüddətli və vacib problemlərin yaranması ilə yanaşı baş verirdi

ki,buları da kollektiv tənziqləmə mexanizmləri olmadan həll etmək mümkün deyildir.Söhbət işsizlik,inflyasiya,pensiya təminatı kimi problemlərdən gedir .Bura həmçinin, elm və texnika sahəsində vahid siyasətin aparılmasını da daxil etmək lazımdır.Təcrübə göstərdi ki, Aİ ölkələrində iqtisadiyyatın və maliyyənin sağlamlaşdırılmasını qısa müddətə və bütün ölkələrdə eyni vaxtda aparmaq daha da sərfəlidir.

1.2. Enerji resurslarının istifadə strategiyası, xüsusiyyətləri və formaları.

Dünyanın iqtisadi inkişafında enerji resurslarının rolu ənənəvi olaraq həmişə yüksək olmuşdur. Müasir dövrdə isə bu amil daha yüksək struktur və konyuktur yaradıcı amilə çevirilmişdir. İqtisadi ədəbiyyatlarda resursların, istehsal güclərinin yerləşməsi ilə bağlı bütöv bir nəzəriyyənin formalaşdığını görmüş olarıq. "Yerləşmə amilləri" anlayışını elmi tədavi ilə alman iqtisadçısı Alfred Veber (1868-1958) özünün 1909-cu ildə yazdığı "Sənayenin yerləşməsi nəzəriyyəsi" adlı klassik tədqiqat işi ilə daxil etmişdir. Nəzəriyyə görə sənayenin yerləşməsinin başlıca şərtlərindən əsası kimi də təbii sərvətlərin coğrafiyası amili dominantlıq təşkil edir. Bu baxımdan dəyərləndirmələr göstərir ki, yanacaq-enerji sərvətlərinin planetimizdə bölgüsü və yerləşməsi son dərəcə qeyri bərabərliyi ilə səciyyəvidir. Yanacaq-enerji sərvətləri faktiki olaraq əsas təməl kimi inkişafa təsir edir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, yanacaq-enerji sərvətləri bol olan ölkələrdə israfçılıqla istifadə olunur. Lakin, əks qütbə olan ölkələrdə isə, Yaponiya, Cənubi Koreya, İtaliya və digər bu kimi ölkələrdə enerji resurslarından daha səmərəli istifadə nəticəsində yüksək iqtisadi tərəqqi əldə edilmişdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində bir qayda olaraq inkişaf etmiş ölkələr xammal resurslarının istehlakçısı, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə onların istehsalçısı və ixracatçısı kimi çıxış edirlər. Bu da həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafın səviyyəsi ilə yetərli şərtliliklə bağlılığı vardır. Misal olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ özünə lazım olan mineral xammalın 15-20 faiz, Qərbi Avropa ölkələri 70 faizə qədərini, Yaponiya 90 faizdən çoxunu idxal edir.

Dünyada təbii ehtiyatlar balansı, onların müasir vəziyyəti və istifadə perspektivləri ayrı-ayrı mənbələrdə qismən müxtəlif verilir. Bir çox yüksək reytingli beynəlxalq təşkilatlar, elmi idarələrin, analoji mətbu orqanların və hətta internet şəbəkəsinin məlumatlarında bu balansın ayrı-ayrı elementlərində müəyyən fərqlər müşahidə olunur. BMT-nin Dünya və Avropa bankının, iri maliyyə qruplarının və digər mötəbər təşkilatların hər il nəşr etdikləri hesabatlarda da bu fərq seçilməkdədir.

Cədvəl 1.

Dünyada təbii sərvətlərin səviyyəsi və onlardan istifadə müddətləri

Təbii ehtiyatların növləri	Ehtiyatların səviyyəsi və istifadəsinin qısa xarakteristikası
<i>Neft</i>	Ehtiyatlar- 270-300 milyard ton İllik məsrəf 3 milyard ton. Perspektivlik imkanları 40-50 il
<i>Təbii qaz</i>	Ehtiyatlar- 151 trilyon m ³ İllik məsrəf 2,2 trilyon m ³ 30-50 illik perspektiv
<i>Daş kömür</i>	Ehtiyatlar 10 trilyon ton İllik məsrəf 5 milyard ton. Mənimsəmə imkanlığı 100 ildən çox
<i>Yanar şistlər</i>	Ehtiyatlar 40 trilyondan çox zəif istifadə olunur. Yüksək əmək tutumludur.
<i>Torf</i>	Ehtiyatlar 150 milyard ton Ekoloji pozuntuluğuna görə məhdud perspektivlidir.
<i>Çayların hidroenerjisi</i>	Ehtiyatlar 150 milyard ton Ekoloji problemliyə baxmayaraq aktiv istifadə olunur və perspektivlidir.
<i>Atomun parçalanması və nüvə sintezi enerjisi</i>	Fiziki olaraq ehtiyatlar tükənməzdir. Ekoloji fəsadlı olmasına baxmayaraq inkişaf etməkdədir
<i>Geotermal enerji</i>	Yetərli ehtiyatlıdır. Zəif istifadə olunur. Perspektivlidir.
<i>Dənizlərin qabarma və çəkilmələri, okean axınları enerjisi</i>	Yetərli ehtiyatlıdır. Zəif istifadə olunur. Perspektivlidir.
<i>Günəş radiasiyası</i>	Praktiki tükənməzdir. Məhdud istifadə
<i>Külək enerjisi</i>	Yerli əhəmiyyətlidir və lokal keyfiyyətdə də perspektivlidir.

Beynəlxalq təşkilatların proqnozlarına görə yaxın on ildə ETT-nin inkişafı, əhalinin artımı, istehsalın yüksəlişi, ayrı-ayrı sahələrində texnoloji irəliləyiş,

innovasiya və s. ilə bağlı enerjiyə olan tələbat ən azı iki dəfə artacaqdır. Belə inkişaf isə təbii sərvətlərdən optimal istifadəni daha stimullaşdıracaqdır.

Yanacaq-enerji xammalı əsasında elektrik enerjisi istehsalı dövlətin iqtisadi inkişafına təsir edən əsas amillərdən biri olduğundan ona tələbat daim artır, nəticədə elektrik enerjisinə tələbatın ödənilməsi bir dövlət çərçivəsindən çıxaraq beynəlxalq xarakter alır. Yanacaq-enerji sərvətlərinin dünyada qeyri-bərabər yerləşməsi zəif inkişaf etmiş ölkələrdə bu resursların bolluğu şəklində özünü göstərir və bu da istehlakçılar arasında qeyri mütənasiblik yaradır. Belə olan halda enerji resurslarının mənimsənilməsi əlavə stansiyalar tikmək, bu məhsulu uzaq məsafələrə ötürmək kimi çətinliklər yaradır.

Son 30 ildə dünyada təxminən 135 mlrd. ton neft, 145-155 mlrd. ton daş kömür və 1600 trln. m³ təbii qaz yandırılmışdır. Digər tərəfdən dünyada kəşf edilmiş yanacaq-enerji yataqları və istifadəyə verilmiş mədənlər hesabına onların ehtiyatı xeyli artmışdır. Bütün bunlar isə müvafiq dövr ərzində enerji istehlakının 38-40 faiz artımına gətirmişdir. Bu artımda təbii qaz 65 faiz, neft 12 faiz, daş kömür 28 faizlik çəkiyə malikdirlər. Ötən vaxt ərzində ilkin enerji resursları balansında təbii qazın xüsusi çəkisi 19 faizdən 27 faizə yüksəlmiş, neft 49 faizdən 40 faizə, daş kömür 30 faizdən 26 faizə enmişdir.

Son dövrlərdə enerjidaşıyıcılarının xüsusilə neftin qiymətinin yüksəlməsi və yüksək volatilliyi ilkin enerji resurslarından istifadənin artmasının qarşısını ala bilməmiş və elektrik enerjisinə olan tələbat da bu müddət ərzində sürətlə artmışdır. Belə ki, əgər 2000-ci ildə enerji daşıyıcılardan istifadə 9,3 mlrd. ton təşkil edirdisə bu 2005-ci ildə 10,5 mlrd. ton, 2014-cü ildə təxminən 12,1 mlrd. tona bərabər olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, milyon illər ərzində yerin təkində əmələ gəlmiş bu sərvətlərin son əsrdə sürətlə tükənməsi yüzlərlə faydalı qazıntının ehtiyatlarının da tükənməsi ilə nəticələnir. Yeni yataqların kəşf edilməsinin sürəti mövcud yataqların istifadə sürətini qabaqlamaqla ehtiyatların artımını təmin edir, istismar edilən resursların azalması meylinin sürətlənməsi, onların tükənməsi, müvafiq sərmayə qoyuluşu vasitəsilə yeni enerji resurslarının kəşfini tələb edir və bu da dünyada

müvafiq xammal ehtiyatının azalması ilə nəticələnir. Neft resursları bol olan ölkələri ehtiyatların miqdarına görə 4 qrupda toplamaq olar:

Birinci qrupa Küveyt, BƏƏ və Səudiyyə Ərəbistanı daxildir ki, bu ölkələr üzrə ümumi neft ehtiyatı 61,7 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 12,8 trln. m³-dur.

İkinci qrupa İraq, Rusiya, Azərbaycan, Türkmənistan, Norveç daxildir ki, bu ölkələr üzrə neft ehtiyatı təxminən 30 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 60 trln. m³dur.

Üçüncü qrupa Meksika, Özbəkistan, Nigeriya, Kanada ABŞ, Böyük Britaniya, (ümumi neft ehtiyatı təxminən 16 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 16 trln. m³).

Dördüncü qrupa isə İndoneziya, Braziliya, Çin, Perunu daxil etmək olar. (ümumi neft ehtiyatı təxminən 5 mlrd. ton. təbii qaz ehtiyatı isə 4 trln. m³).

Aşağıdakı cədvəldə dünya regionları üzrə neft ehtiyatlarının yerləşməsi verilmişdir:

Producers	Mt	% of world total
Saudi Arabia	517	12.9
Russian Federation	510	12.7
United States	346	8.6
Islamic Rep. of Iran	215	5.4
People's Rep. of China	203	5.1
Canada	169	4.2
United Arab Emirates	149	3.7
Venezuela	148	3.7
Mexico	144	3.6
Nigeria	139	3.5
Rest of the world	1 471	36.6
World	4 011	100.0

2011 data

Net exporters	Mt
Saudi Arabia	333
Russian Federation	246
Nigeria	129
Islamic Rep. of Iran	126
United Arab Emirates	105
Iraq	94
Venezuela	87
Angola	84
Norway	78
Mexico	71
Others	609
Total	1 962

2010 data

Net importers	Mt
United States	513
People's Rep. of China	235
Japan	181
India	164
Korea	119
Germany	93
Italy	84
France	64
Netherlands	60
Singapore	57
Others	483
Total	2 053

*Includes crude oil, NGL, feedstocks, additives

Cədvəldən göründüyü kimi, Yaxın Şərq regionu yüksək neft ehtiyatına sahibdir və burada da ən çox payı olan ölkə Səudiyyə Ərəbistanıdır (12.9 faiz). Bu ehtiyatların ölkələr təsnifatında sonrakı yerləri müvafiq olaraq Rusiya (12,7 faiz), ABŞ (8,6 faiz),

İran (5,4 faiz), Çin Xalq Respublikası (5,1 faiz), BƏƏ (3,7 faiz), Venesuela (3,7 faiz), Meksika (3,6 faiz), Nigeriya (3,5 faiz) tutur.

Hazırda dünyanın coğrafi baxımdan 6 regionunun 60-a yaxın ölkəsində neft çıxardır. Regionlar arasında təsdiqlənmiş neft ehtiyatının dəyişimində olduğu kimi, neft hasilatının dəyişməsində də Yaxın Şərq regionu yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Aşağıda makroregionlar üzrə neft istehsalı və istehlakını əks etdirən cədvəl verilmişdir:

Cədvəl.3.

2010-2014-cu illərdə makroregionlar üzrə neft istehsalı və istehlakı (faiz)

Makroregionlar	2010		2014	
	<i>İstehsal</i>	<i>İstehlak</i>	<i>İstehsal</i>	<i>İstehlak</i>
<i>Şimali Amerika</i>	16,5	26,4	16,6	25,8
<i>Cənubi və Mərkəzi Amerika</i>	8,9	6,6	8,9	7,0
<i>Avropa və Avroasiya</i>	22,3	23,5	21,8	22,9
<i>Yaxın Şərq</i>	30,3	8,7	30,3	8,9
<i>Afrika</i>	12,0	3,7	12,2	3,9
<i>Asiya və Sakit okean hövzəsi</i>	10,0	31,1	10,2	31,5

Mənbə: <http://www.bp.com>BP-Azərbaycan.

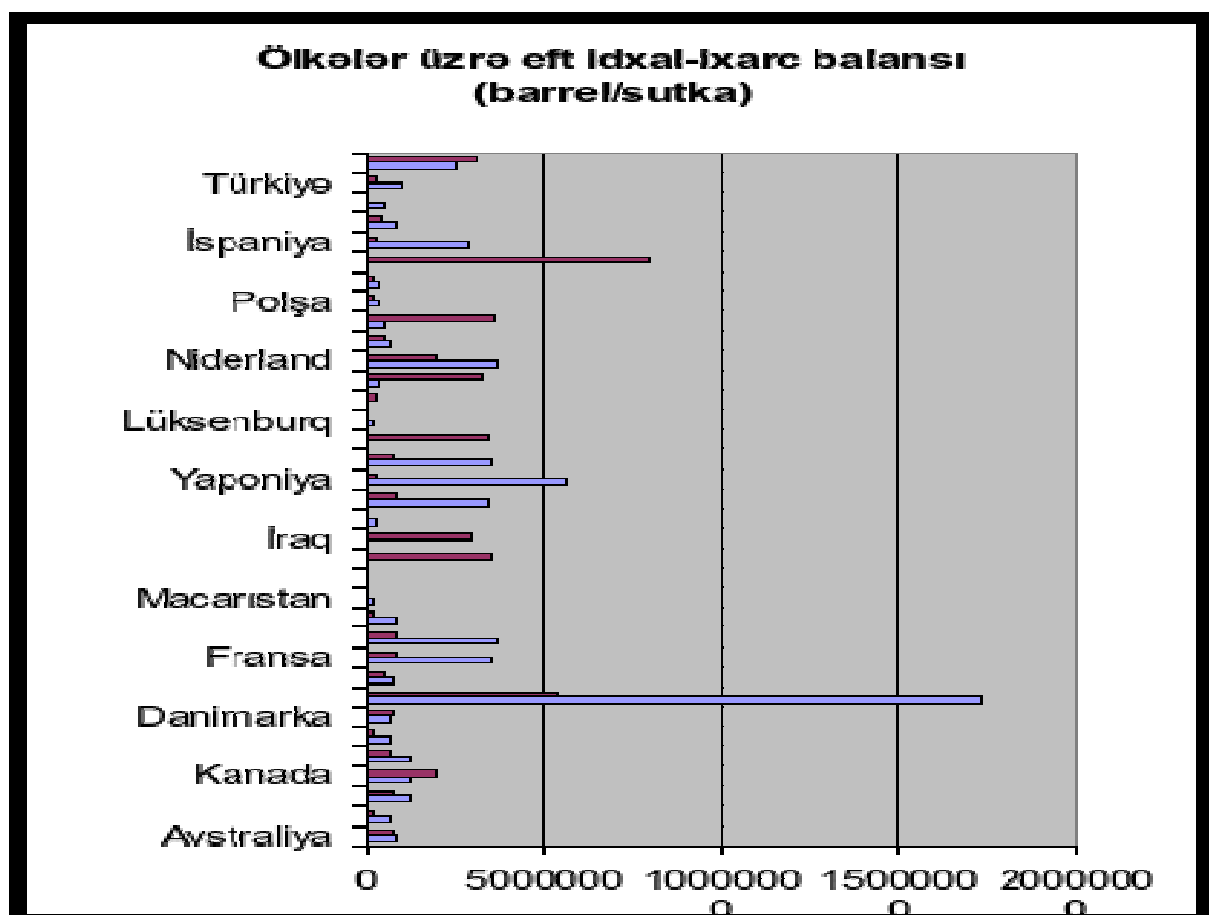
Karbohidrogen ehtiyatların qeyri-bərabər paylanması, istehsal və istehlak miqdarlarının ölkələrə görə kəskin dəyişməsi öz növbəsində ixrac-idxal əməliyyatlarının əhəmiyyətini artırır. Dünyada neft ixracının təxminən 17 faizini Səudiyyə Ərəbistanı, 10 faizini Rusiya, 7 faizini Norveç, qalan hissəsini isə hər birinə 5-7 faiz olmaqla İran, İraq, Venesuela, Nigeriya, BƏƏ və Meksika gerçəkləşdirir. Ən böyük neft yatağı isə "Qafar" Səudiyyə Ərəbistanının ərazisində yerləşir və bu yataqda hasilatın təxminən yüz il davam edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Neft ehtiyatları hasilatında və ixracında 1960-cı ildə təşkil olunmuş neft ixracatçısı ölkələri təşkilatı OPEK mühüm yer tutur. Belə ki, hər il dünya bazarında təqribən 1,5 mlrd. ton neft satışa çıxarılır ki, onun da 60 faizə yaxını OPEK-in nəzarətindədir. Hazırkı üzvləri Səudiyyə Ərəbistanı (1960), Küveyt (1960), İraq

(1960), İran (1960), Venesuela (1960), Qətər (1960), Liviya (1962), İndoneziya (1962), BƏƏ (1962), Əlcəzair (1969), Nigeriya (1971), Ekvador (1973), Qabondur (1975). Digər tərəfdən bu qurum neft ixracının məhdudlaşdırmaqla bir çox ölkənin iqtisadiyyatına ciddi təsir göstərmək imkanına sahibdir.

Ehtiyatlar" dinamik anlayışdır və onun parametrləri ETT-nin inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, bu proses nəticəsində əvvəllər texniki çətinliklər olmuş yataqlarda yeni kəşfiyyat və mənimsəmə işlərinin aparılması nəticəsində dəyişikliklərə məruz qalır. Bununla belə, bir çox İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələrdə müəyyən dərəcə az tədqiq edilmiş sahələr də mövcuddur ki, burada da miqyaslı əlavə ehtiyatların olması ehtimal edilir. Elə bu səbəblərə görə də, 1950-ci illərdən bəri dünyada aşkar edilmiş faydalı qazıntıların 80 faizdən çoxu həmin ölkələrin payına düşmüşdür.

Cədvəl 4.



Dünyada yanacaq-energetika kompleksinin inkişafında təbii qazdan istifadə də mühüm yer tutur. Bu ondan irəli gəlir ki, təbii qaz resursları daha texniki imkanlı və ekoloji dəyərlidir. Onun ehtiyat parametrləri də global miqyaslı və nəhəngdir. Sübut

olunmuş planetar qaz ehtiyatları 150 trilyon m³ hesablanır və onun dünya energetik balansında xüsusi çəkisi daim artır. XXI əsrdə isə artım sürəti yeni fazaya daxil olmuşdur. 2010-cu ilə qədər olduğu kimi bu sürət 2,5 faizlik tempə davam edərsə əsrin ortalarında qazın enerji balansında xüsusi çəkisini 30 faizə qədər yüksəldəcəkdir. Daha miqyaslı sürət 3 faiz Avropada, 8 faiz Cənub-Şərqi Asiyada, ümumən isə 5 faiz olmaqla inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə ediləcəkdir.

Qaz ehtiyatları baxımından dünyanın lider ölkə Rusiyadır. Ümumdünya qaz ehtiyatlarının 1/3-dən çoxunun cəmləşdiyi Rusiyada kəşf olunmuş təbii qaz ehtiyatları 50 trilyon m³-dən çox hesablanır və resurslarının tükənmə müddəti 80 il təşkil edir.

Cədvəl 5

Producers	bcm	% of world total
Russian Federation	677	20.0
United States	651	19.2
Canada	160	4.7
Qatar	151	4.5
Islamic Rep. of Iran	149	4.4
Norway	106	3.1
People's Rep. of China	103	3.0
Saudi Arabia	92	2.7
Indonesia	92	2.7
Netherlands	81	2.4
Rest of the world	1 126	33.3
World	3 388	100.0

2011 data

Net exporters	bcm
Russian Federation	196
Qatar	119
Norway	99
Canada	63
Algeria	49
Indonesia	46
Netherlands	33
Turkmenistan	29
Nigeria	26
Malaysia	22
Others	152
Total	834

2011 data

Net importers	bcm
Japan	116
Italy	70
Germany	68
United States	55
Korea	47
Ukraine	44
Turkey	43
France	41
United Kingdom	37
Spain	34
Others	279

Təbii qaz idxalına görə də ölkələr arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Dünyada ən böyük təbii qaz idxal edən ölkələr ABŞ (55 mlrd. m³), Yaponiya (116 mlrd. m³), Almaniya (68 mlrd. m³), İtaliya (70 mlrd. m³), Ukrayna (44 mlrd. m³), Fransa (41 mlrd. m³), Cənubi Koreya (47 mlrd. m³), İspaniya (34 mlrd. m³), Türkiyədir (43 mlrd. m³). Daha geniş həcmli istehlak artımı meylləri Azərbaycanın integrasiya olduğu Avropa məkanı ilə bağlıdır. Dünya bazarında hər il təxminən 600 mlrd. m³ qaz ixrac

olunur və ən böyük qaz ixrac edən ölkələr məlum olduğu kimi Rusiyadır (196 mlrd. m³). Kanada (63 mlrd. m³), Əlcəzair (49 mlrd. m³), Türkmənistan (29 mlrd. m³), İndoneziya (46 mlrd. m³), Malaziya (22 mlrd. m³) isə müvafiq olaraq növbəti yerləri bölüşdürürlər.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafında xüsusi rol oynamış enerjidaşıyıcılarından olan daş kömür əhəmiyyətini hələ də qoruyub saxlayır. Kömürün mümkün nəzəri ehtiyatları 15 trilyon ton olaraq hesablanır və onun istifadə olunan enerjidaşıyıcıların ümumi balansındakı xüsusi çəkisi təxminən 20 faizdir. Daş kömürün ehtiyatı dünyada neft və təbii qaza nisbətən iki-üç dəfə çoxdur. Dünya ölkələri arasında isə daş kömürün istehsalına görə əsas yerləri Çin (45,9 faiz), ABŞ (12,9 faiz), Avstraliya (5,3 faiz), və Hindistan (7,5 faiz) tutur. Digər yerləri müvafiq olaraq Rusiya (4,3 faiz), Qazaxıstan (1,5 faiz), Cənubi Afrika (3,3 faiz) və digərləri tutur. Xəzər regionu ölkələrindən isə əsasən Rusiya ən çox daş kömür ehtiyatına sahibdir və onun illik daş kömür ixracı 99 mln. ton təşkil edir. Azərbaycanda isə çox cüzi də olsa qonur kömür və şist vardır.

Cədvəl6

Producers	Mt	% of world total
People's Rep. of China	3 576	45.9
United States	1 004	12.9
India	586	7.5
Australia	414	5.3
Indonesia	376	4.8
Russian Federation	334	4.3
South Africa	253	3.3
Germany	189	2.4
Poland	139	1.8
Kazakhstan	117	1.5
Rest of the world	795	10.3
World	7 783	100.0

2011 data

Net exporters	Mt
Indonesia	309
Australia	285
Russian Federation	99
United States	85
Colombia	76
South Africa	70
Kazakhstan	34
Canada	24
Vietnam	23
Mongolia	22
Others	14
Total	1 041

2011 data

Net importers	Mt
People's Rep. of China	177
Japan	175
Korea	129
India	101
Chinese Taipei	66
Germany	41
United Kingdom	32
Turkey	24
Italy	23
Malaysia	21
Others	213
Total	1 002

2011 data

Daş kömürlə yanaşı müasir qlobal yanacaq-enerji balansında yanar şistlərdən istifadə potensial da genişlənir. ABŞ-ın geoloji xidmətləri dünyanın yanar şist və qumdaşı neft ehtiyatlarının 700-800 milyard ton civarında olduğunu bəyan edirlər. Bu

ölkənin «Qayalı dağlar» silsiləsində konsentrasiya olunan saxurlarda 270 milyard ton neftə bərabər toplumun olduğu göstərilir ki, bu da dünya neft ehtiyatlarında azı 2 dəfə çoxdur. Ümumiyyətlə hazırkı dünya energetikası bu enerjidaşıyıcının da səmərəli mənimsənilməsi proseslərini yaşayır.

Müasir dünyanın enerji təsərrüfatında, dünya energetikasında ən proqressiv cərəyanlardan biri Atom elektrik stansiyalarının (AES) inkişafı hesab edilir. AES sistemi bir çox ölkələrin energetik balansının əsas hissəsini təşkil edir. Belə ki, hazırda Fransa elektrik enerjisi istehsalında, demək olar ki, neftdən istifadə olunmur. Burada AES-lər ölkə elektrik enerjisinin 77,7 faizni verir.

Cədvəl 7.

Producers	TWh	% of world total
United States	839	30.4
France	429	15.6
Japan	288	10.4
Russian Federation	170	6.2
Korea	149	5.4
Germany	141	5.1
Canada	91	3.3
Ukraine	89	3.2
People's Rep. of China	74	2.7
United Kingdom	62	2.2
Rest of the world	424	15.5
World	2 756	100.0

2010 data

* Excludes countries with no nuclear production.

Installed capacity	GW
United States	101
France	63
Japan	49
Russian Federation	24
Germany	20
Korea	18
Ukraine	14
Canada	13
United Kingdom	11
Sweden	9
Rest of the world	53
World	375

2010 data

Sources: IEA, Commissariat à l'Énergie Atomique et aux Énergies Alternatives (France).

Country (top-ten producers)	% of nuclear in total domestic electricity generation
France	75.9
Ukraine	47.3
Korea	29.9
Japan	26.0
Germany	22.6
United States	19.3
Russian Federation	16.5
United Kingdom	16.4
Canada	14.9
People's Rep. of China	1.8
Rest of the world*	12.2
World	12.9

2010 data

Yanacaq enerji resurslarının coğrafi bölgüsü və dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu istiqamətində apardığımız təhlil bir daha onu göstərir ki, bəşər sivilizasiyası davamlı olaraq enerji resurslarından dominant istifadə erasına daxil olmuş və müasir iqtisadi həyatı bu resurslarsız təsəvvür etmək olduqca çətindir. Coğrafi düzüm fərqi baxmayaraq hər bir ölkə bu resurslardan istifadəsini artırır və energetikanın inkişaf meyilləri hər il yeni təbii enerjidaşıyıcılar, ehtiyatlarının axtarışını mənimsənilməsini stimullaşdırır.

Enerji sənayeləşmə, iqtisadi və davamlı inkişaf üçün dünyada qəbul edilmiş ən əsas amillərdəndir. Beynəlxalq təşkilatların enerji ilə bağlı proqnozlarına istinad etsək

2020-ci ildə enerjiyə tələbatın 65 faiz artacağını deyə bilərik. Ancaq artan bu tələbatın qarşılınması mövcud imkanlarla çox çətin və buradakı əsas problem enerji resurslarının dünyada qeyri-bərabər yerləşməsidir. Belə ki, dünyada mövcud olan neft və təbii qaz resurslarının təxminən 80 faiz Avroasiya regionunda yerləşmişdir. Qərbi Avropa, ABŞ və Çinin 2025-ci ildə 70 faiz neft idxalından asılı olacaqları güman edilir.

Başqa sözlə desək, bu ölkələr Yaxın Şərq, Rusiya və Xəzər regionundan asılı olacaqlar. Odur ki Çin, Hindistan, İndoneziya kimi ölkələr mühüm neft və təbii qaz boru kəmərləri üzərində işləyirlər. Asiya ölkələri neft istehlakının 85 faizini əsasən Bəsrə körfəzindən qarşılayır. Digər tərəfdən artan beynəlxalq siyasi gərginliklər, xüsusilə Yaxın Şərqdə baş verən hadisələr və bu kimi amillər də enerjiyə olan tələbatı və onun qiymətinə böyük təsir göstərməkdədir .

Müasir dünya yanacaq-enerji balansını çox geniş spektrlidir. Bütün ekoloji fəsadlara baxmayaraq nüvə energetikası inkişaf edir. Hazırda global nüvə energetikasının pay hesabına yanacaq-energetika balansının 6-7 faizi və istehsal olunan elektrik enerjisinin 17 faizi düşür. AES-lərin gücünün artması prosesi davam edir, "Nüvə energetik klubu" üzvlərinin sayı artır. Lakin BMT-nin Atom Enerjisi üzrə Agentliyi AEA-nın proqnozlarına görə, AES-lərin inkişaf sürəti yaxın onillikdə o qədər də yüksək olmayacaqdır. Bununla belə, nüvə energetikası addımlarını irəliyə doğru qətiyyətlə genişləndirəcəkdir.

Energetik statistika istinad etdikdə aydın olur ki, hazırda enerjidaşıyıcılarının 1/3-i istehlakçılara sərhədləri aşaraq yetişir. Bu göstərici daş kömür üzrə 10 faiz, neft üzrə 40 faiz, təbii qaz üzrə isə 20 faiz təşkil edir gətirilir. Belə realıq isə dünyanın ayrı-ayrı coğrafi ərazilərində enerji resurslarının qeyri-bərabər yerləşməsi və onların müvafiq enerji istehlakı mərkəzlərindən uzaqlığı vəziyyətindən irəli gəlir. Vəziyyətin mülayimləşməsinə isə "Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası" təmin edir. Bu konsepsiya dünya yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının dünya iqtisadiyyatındakı roluna rəğmən enerji resursları istehlakçıları olan ölkələri, enerji sisteminin iqtisadi səmərəliliyini və ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi oriyentasiyasına keçidini şərtləndirir.

Müasir dövrdə dünyada təbii ehtiyatlardan istifadədə xarici amillərin rolu sürətlə yüksəlməkdədir. Məsələ ondadır ki, indiki halda heç bir ölkə xarici aləmdən təcrid olunmuş halda uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail ola bilməz. Çünki onların hər biri dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminin ayrılmaz tərkib hissələridir və dünya təsərrüfat əlaqələri sistemi dövlətlərin qarşılıqlı asılılıq və əlaqələrin daima mövcudluğunu tələb edir. Dövlətlər istəsələr də, istəməsələr də digər dövlətlər ilə xarici iqtisadi əlaqələr qurmalıdırlar. Çünki dünyada xammal ehtiyatları qeyri-bərabər paylanmışdır. Bunu A.Smitin “Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi” əsasında izah etmək olar. Nəzəriyyəyə görə əgər bir dövlətdə olan xammal digərinə nisbətən çoxdursa və ya artıqdırsa bu dövlət onu digərinə ixrac və ya mübadilə etməklə gəlir əldə edə bilər. Bundan başqa nəzəriyyənin digər göstəricisinə görə hansı ölkədə məhsul vahidinə çəkilən xərc daha az olarsa, həmin ölkə daha səmərəli mövqeydən çıxış edə bilər. Bunun nəticəsində də ölkə müəyyən bir sahə üzrə ixtisaslaşa bilər. Çox güman ki, neft məhsulları bazarının iqtisadi əsasları məhz bu prinsip əsasında yaranmış və inkişaf etmişdir.

Müasir dövrdə dünya təsərrüfatını analiz edərkən təbii ehtiyatlara olan artan tələbatın əsas hissəsini məhz yanacaq ehtiyatlarının təşkil etdiyini görə bilərik. Dünya üzrə yanacaq daşıyıcılarına olan ilkin tələbat 1970-ci ildə 8.3 mlrd ton şərti yanacaq vahidi (ş.y.v.), 1980-ci ildə 11 mlrd ton ş.y.v., 1990-cı ildə 13.2 mlrd ton ş.y.v., 1995-ci ildə 14 mlrd ton ş.y.v. olmuşdur. 2020-ci ildə isə bu rəqəmin 19.5 mlrd ton ş.y.v. olacağı proqnozlaşdırılır. Onu da qeyd etmək ki, neftin xüsusi çəkisi 7.1 mlrd. ton ş.y.v., qazın həcmi isə 4.0 mlrd. ton ş.y.v. təşkil edəcək. Bu yanacaq daşıyıcılarının içərisində neftin xüsusi çəkisi təxminən 40-50% təşkil edir. Bunu daha aydın görmək üçün “British Petroleum” şirkətinin hesablamalarına nəzər salmaq kifayətdir. Belə ki, dünya üzrə ümumi yanacağa olan tələbatın balansı aşağıdakı kimidir:

- Neft (40.2%)
- Daş kömür (25.4%)
- Təbii qaz (23.5%)
- Nüvə enerjisi (7.5%)
- Hidroenerji (2.4%)

- Digər enerji daşıyıcıları (1%)

Uzunmüddətli proqnozlara görə yaxın dövrlər ərzində neftə olan tələbat durmadan artacaq və bu sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmi indiyə qədər görünməyən həddə çatacaqdır. Beləliklə, neftə tam alternativ əvəzləyicinin tapılması ilə “ neft erasını sonu “ kəlməsinin hələ ki həqiqətə uyğun gəlməməsini müşahidə edirik.

Əgər 1993-cü ildə beynəlxalq miqyasda gündəlik ehtiyac 67 milyon barrel idisə, 2005-ci ildə 85 milyon barrel, 2015-ci ildə isə 92 milyon barrel təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, 2020-ci ildə dünya yanacaq-energetika balansında neft istehlakının 5 milyard tona çatacağı gözlənilir.

İlk milli neft-qaz şirkətini 1908-ci ildə özəl hasilatçılar tərəfindən təchizatdakı davamlı problemlərin ortaya çıxmasından sonra Avstriya–Macarıstan imperatoru Frans Cozef yaradıb. 1914-cü ildə isə Böyük Britaniya hökumətinin 2.2 milyon funt-sterlinq vəsait ayıraraq “Anglo-Persian Oil Company”nin (bu şirkət daha sonra bp-yə çevrilib) nəzarət-səhm paketini (51%) ələ keçirməsi ilə dövlət nəzarətində olan ilk müasir neft qaz şirkətinin əsası qoyulub.

Dünyanın neft-qaz sənayesində milli (dövlət) şirkətlərin payı son 20 ildə beynəlxalq (özəl) neft-qaz şirkətlərini xeyli üstələyib. 2000-ci illərin ortalarına doğru artıq dünyadakı neft rezervlərinin 80%-i, qlobal neft hasilatının isə 75%-i milli neft şirkətlərinin payına düşürdü. Amma fond birjalarında dövr edən səhmlərinin bazar dəyərinə görə beynəlxalq neft-qaz şirkətləri liderliklərini qoruyurlar. Altı ən böyük (“Six Super Majors” – ExxonMobil, Royal Dutch Shell, Chevron, BP, Total, ConocoPhillips) beynəlxalq neft-qaz şirkəti 2011-ci ildə də 2010-cu ilə nisbətən kombinə edilmiş bazar dəyərlərini daha 8% artıraraq 1.2 trilyon dollara çatdırıb. Milli neft-qaz şirkətlərinin kombinə edilmiş bazar dəyəri isə müxtəlif regional və qlobal risklərin təsiri ilə orta hesabla 15% azalıb. Onların içərisində lider mövqedə olan “PetroChina” 2009-cu ildəki dünya liderliyindən sonrakı iki ildə liderliyi yenidən “ExxonMobil” şirkətinə təhvil verib. 2011- ci ildə neft-qaz sektorundakı servis şirkətlərinin də (Schlumberger, Halliburton, National Oilwell Varco and Tenaris) bazar dəyəri orta hesabla 16% azalıb.

Azərbaycan Respublikası artıq dünyanın ən çox neft hasilatına malik olan regionlardan biri kimi tanınmaqdadır. Neft sərvətlərindən istifadəni vahid dövlət siyasəti əsasında həyata keçirmək, neft sənayesinin idarəetmə strukturunu təkmilləşdirmək, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafını təmin etmək məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti” yaradılmışdır. Hal-hazırda ARDNŞ kapital həcminə görə dünyanın 68-ci ən böyük şirkətidir. 2008-ci ildən maliyyə hesabatının beynəlxalq standartlarına keçid şirkətə beynəlxalq reyting agentliklərindən reyting (Fitch Ratings – BBB-/sabit; Moody`s – Ba1/sabit; S&P – BB+/sabit) almaq imkanı verib və bu, xarici banklardan vəsait cəlb etmək üçün şərait yaradıb. 2012-ci ilin əvvəlində avrobonqların emissiyası da vacib addım idi. İlk dəfə ARDNŞ-nin 500 milyon dollarlıq qiymətli kağızları üçün 300 səhmdar tərəfindən 4.6 milyard dollar vəsait təklif edilib. ARDNŞ-nin səhmdarlaşması tədbiri də uzunmüddətli dövrdə atılmalı olan vacib addımlar arasında yerini tuta bilər.

Dünya Bankının milli neft-qaz şirkətlərinin kompleks performansını qiymətləndirmək üçün hazırladığı “dəyəryaratma indeksi”ndə (value creation index) ARDNŞ (SOCAR) qiymətləndirmə subyekti olmayıb. Amma ümumilikdə şirkətlərin maliyyə performans, əməliyyat performans və milli missiya performansına görə dəyərləndirildiyi indeks faydalı analitik alətdir. Bu zaman ortaya çıxan əsas keyfiyyət meyarları kimi milli neft-qaz şirkətinin strategiyasının olması, şirkətin idarə olunması ilə sektorun idarə olunmasının uyumlu bir şəkildə aparılması, korporativ idarəetmə standartlarının tam tətbiq olunmasıdır. 20 milli şirkətin qiymətləndirildiyi indeksdə daha çox Ərəb ölkələri, Rusiya və Latın Amerikası şirkətləri yer almışdır.

1.3 Tranzit potensialı : Mahiyyəti və iqtisadi inkişaf amili kimi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dünya ölkələri arasında gedən inteqrasiya prosesinin inkişafında başqa iqtisadi amillərlə yanaşı, nəqliyyat faktoru mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəqliyyat dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafında “onurğa” sütunu rolunu oynayır. Nəqliyyat iqtisadiyyatın maddi bazasının vacib və zəruri elementlərindən biridir. O, ölkənin iqtisadi-təsərrüfat həyatında mühüm amil kimi əhəmiyyətli rol oynayır. İstehsal prosesi və normal mübadilə dövriyyəsi, habelə

adamların müəyyən bir yerdən digər yerə daşınması məhz nəqliyyat vasitələrinin köməyi ilə təmin olunur. Daşıma prosesi istehsal prosesinin vacib şərtidir. İstehsal olunmuş məhsulların istehlakçılara çatdırılması ilə istehsal prosesi başa çatır. Beləliklə, nəqliyyat fəaliyyəti istehsalın mübadilə prosesində davam etməsi deməkdir

XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəllərində dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin daha geniş vüsət alması nəqliyyatın yeni global problemlərinin aşkar olmasına təsir göstərmişdir. Dövlətlərin yerləşdiyi məkandan asılı olmayaraq, ölkələr çalışır ki, istehsal etdikləri sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarını daha səmərəli yolla dünya bazarına çıxarsın və yüksək səviyyədə gəlir əldə etsinlər. Bu baxımdan nəqliyyatın müasir problemlərini dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq fəaliyyəti olmadan həll etmək qeyri mümkünüdür. Bu proses dünyanın bütün ölkələri ərazisində fəaliyyət göstərən nəqliyyatın hər bir sahəsindən səmərəli istifadə olunması tələb edir.

XX əsrin sonunda bütün dünya ölkələri üzrə ümumi yük dövriyyəsinin 62% ni dəniz nəqliyyatının, 16%-i dəmir yolu, 14%-i boru kəməri, 8%-i avtomobil, 3%-i isə daxili su yolları təşkil etmişdir. Lakin XXI əsrdə elmi – texniki tərəqqinin sürətli inkişafı başqa sahələrdə olduğu kimi, nəqliyyatın müxtəlif sahələrinə də sirayət etmiş, onun elmi texniki potensialının yüksəldilməsinə təsir göstərmişdir. XX əsrin sonunda dünya ölkələrində qədim integrasiya prosesləri özlüyündə nəqliyyatın sahələr üzrə intensiv inkişafını tələb edirdi. Bu dövr üçün kütləvi yüklərin uzaq məsafələrə daşınmasında dəmir yoluna daha çox üstünlük verilirdi. XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəllərində dünya ölkələri üçün dəniz nəqliyyatı ilə yüklərin daşınması daha səmərəli hesab olunurdu. Yəni dünya ölkələrində yük tutumu daha çox və intensiv hərəkətə malik olan tankerlərin istehsalının həyata keçirilməsi dəniz nəqliyyatı ilə yük daşınmanın xüsusi çəkisinin başqa nəqliyyat sahələrinə nisbətən artmasına zəmin yaratdı. Dünya nəqliyyatın inkişafı yalnız yük və sərnişin daşınması əməliyyatlarını yerinə yetirmir, eyni zamanda yük milyonlarla əhalinin işlə təmin olunmasında, quruda və suda olan zəngin təbii resursların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunmasında, əhalinin məskunlaşmasında, şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin formalaşmasında mühüm sənaye və nəqliyyat qovşaqlarının, limanların inkişafında mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın nəqliyyat yolları və nəqliyyat vasitələri dünya nəqliyyat sistemini təşkil edir. O, əsasən XX əsrdə yaranmışdır. Bu sistemdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin və həmçinin regionların nəqliyyat sistemini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şimali Amerikanın regional nəqliyyat sistemi daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Dünya nəqliyyat yollarının uzunluğunun 30%-i bu regionun payına düşür. Bu rəqəm avtomobil və boru kəməri nəqliyyatında daha yükəkdir. Şimali Amerika bütün növ nəqliyyat yük daşınmalarında birinci yerdədir. Avropa Şimali Amerikadan yüklərin daşınması məsafəsinə görə geri qalır, ancaq onu yolların sıxlığına görə qabaqlayır.

Dünya nəqliyyat xətlərinin 10%-i MDB ölkələrinin payına düşür. Ancaq MDB yük daşınmalarının həcminə görə dünyada birinci yeri tutur. Hər il bütün nəqliyyat növləri ilə 100 milyard tondan çox yük və 1 trilyon sərnəşin daşınır. Bu daşınmalarda 650 min avtomobil, 40 min dəniz gəmiləri, 10 min təyyarə reysi, 200 min dəmir yolu lokomotivləri iştirak edir və bu rəqəmlər ilbəil artır. Son dövrlərdə dünyanın nəqliyyat sistemində güclü keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Beləki, elektrifikasişmış dəmir yolları çoxalmışdır. Bərk asfalt örtükləri avtomobil yolları artır. Boru kəmərlərinin diametri artmışdır. Yük və sərnəşin daşınmalarının quruluşu nəqliyyat növləri üzrə dəyişir.

XX əsrin ikinci yarısında xarici ticarətin, turizmin, elmin, mədəni, social və digər münasibətlərin genişlənməsi, əhəlinin ölkələr arası hərəkətinə güclü təsir göstərmişdir. Sərnəşin daşınmalarında minik avtomobilləri liderlik edirlər. onun sərnəşin daşınmasında xüsusi çəkisi hazırda 60%-dən yuxarıdır. Hava nəqliyyatı ilə sərnəşin daşınmaları dəmiryolu daşınmalarına sürətlə yaxınlaşır və onu yaxın perspektivdə ötməlidir.

Cədvəl 8

Nəqliyyat növləri	1950	1970	1980	1996	2000	2014
-------------------	------	------	------	------	------	------

Dəmir yolu	30,8	18,9	14,5	15,0	15,1	15,2
Avtomobil	7,5	8,0	6,9	9,3	10,1	10,3
Daxili su nəqli	5,6	3,0	2,5	2,7	2,8	3,0
Dəniz nəqli	51,9	62,7	67,5	61,1	69,3	68,5
Neft boru kəməri	3,1	5,0	6,0	8,2	8,6	8,8
Qaz kəməri	1,1	2,3	2,5	3,6	4,0	4,1
Hava nəqliyyatı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Cəmi						
daşınmalar, trln yük	6,9	28,9	47,6	48,7	50,8	55,9

Yük dövriyyəsinin dəyişməsi, %-lə

Cədvəl 9

Nəqliyyat növləri	1950	1970	1980	1996	2000	2014
Dəmir yolu	25.6	15.2	11.8	10.2	10.3	10.1
Avtomobil	71.4	77.2	79.0	79.9	78.9	78.9
O cümlədən: fərdi	56.8	60.5	60.0	61.1	61.3	61.5
Daxili su nəqliyyatı	0.6	0.5	0.4	0.4	0.4	0.4
Dəniz nəqliyyatı	0.8	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
Hava nəqliyyatı	1.2	6.7	8.5	9.2	10.1	10.3
Sərnişin daşınması, trln sərnişin – km	2.5	8.0	14.2	18.1	20.3	22.8

Dünya nəqliyyatının sərnişin dövriyyəsinin strukturu, %-lə.

Dünya nəqliyyatının inkişafı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafına müsbət yəsir edən əsas amillərdəndir. Nəqliyyat eyni zamanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsində də çox böyük rol oynayır.

**Fəsil 2 Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində
inteqrasiyasında enerji və tranzit potensialı amili**

**2.1 Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında
enerji potensialının istifadəsi xüsusiyyətləri**

Dünya təsərrüfatında enerji daşıyıcıları bazarı mühüm rol oynayır. Bu ondan irəli gəlir ki, enerji daşıyıcılarından (neft, qaz, kömür, yanar şist və s.) ayrı-ayrı dövlətlərin milli enerji təhlükəsizliyi proqramında aparıcı yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya neft məhsulları bazarı və onun inkişafı əsasən artan tələbatdan və bu sahədə ixtisaslaşmış ölkələrin həyata keçirdiyi iqtisadi-siyasi tədbirlərdən daim asılıdır. Yəni enerji resurslarından rəşional istifadə indiki şəraitdə bütün ölkələr üçün mühüm iqtisadi diversifikasiya amilidir. “Diversifikasiya” - (latınca - diversificatio dəyişkənlik, müxtəliflik, fəaliyyət) iqtisadianlamda kapitalın tərəküzləşməsi formalarından biri kimi dəyişkənlik, müxtəliflik təzahüründə obyektlərinin bölünməsi, məhsulun nomenklaturunun genişləndirilməsi, istehsalın bir-biri ilə əlaqəsi olmayan növlərinin eyni zamanda inkişafını səciyyələndirir. Diversifikasiya nəticəsində sahəvi komplekslər müxtəlif istehsal strukturlarına bölünür və mahiyyətə həm də tipoloji səciyyə daşıyır. Belə ki, onun əsasən - əlaqəli və əlaqəli olmayan iki tipini fərqləndirirlər:

-Əlaqəli diversifikasiya biznesin mövcud sferalari (istehsal, marketinq, material təminatları, texnologiyalar və s.) ilə bağlı müəssisənin yeni fəaliyyət sahəsini əhatə edir və özü özlüyündə şaquli və üfüqi olan sektorlara bölünür. Üfüqi diversifikasiya müəssisə tərəfindən buraxılan və reallaşdırılan məhsul üzrə istehsalın inkişafına yönələn kapital qoyuluşu, şaquli diversifikasiya isə mövcud müştəriyə yeni məhsulun yönəldilməsi ilə bağlı artım strategiyasını ifadə edir.

-Lateral diversifikasiya biznesin mövcud sferalari ilə bağlı olmayan yeni fəaliyyət sahələrini ehtiva edir.

Diversifikasiyanın “konqlomerat diversifikasiya”, mərkəzçi diversifikasiya və s. bu kimi xüsusi növləri də mövcuddur. O, istehsalın diversifikasiyası, məhsul diversifikasiyası, ixracın diversifikasiyası, sadələşdirilmiş diversifikasiya, investisiyaların diversifikasiyası və s. bu kimi təsnifatları da özündə birləşdirir.

İstehsalın diversifikasiyası eyni zamanda biri-biri ilə bağlı olmayan çoxlu istehsal növlərinin inkişafı, bir müəssisə daxilində istehsal məmulatları çeşidinin genişləndirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi faydalanma və iflasdan qurtulma məqsədi ilə aparılır. Məhsul diversifikasiyası bu və ya digər məhsulun əhəmiyyətli dərəcədə modifikasiyada istehsalını səciyyələndirir. Neftin diversifikasiya amili ilə tanış olmaq üçün aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

Dünya təsərrüfatında baş verən bütün dəyişikliklərdə neft amilinin rolu olduqca böyükdür. Müasir neft sənayesi olduqca beynəlmiləl xarakter almışdır. Hazırkı dövrdə neft məhsulları bazarının iqtisadi əsaslarının tədqiqi ilə bir çox şirkətlər, qruplar məşğul olur. Onlar gələcəkdə neft hasilatını, emalını, satışını, qiymətini, bu sahəyə qoyula biləcək investisiyanın həcmi, risklik dərəcəsini və s. məlumatları araşdırırlar. Belə qruplardan biri də baş ofisi Vaşinqtonda yerləşən Energy Information Administration təşkilatıdır. Qrupun açıqladığı bəzi şərtlərlə tanış olaq:

Dünya üzrə neftə və neft məhsullarına olan tələbatın xüsusi çəkisinin böyük olduğu regionlarla neft istehsalı ilə məşğul olan regionlar coğrafi məkanca bir-birinə uyğun gəlmir (ABŞ və Rusiya daxil olmamaq şərti ilə). Neftin əsas istehsalatçıları Yaxın və Orta Şərq ölkələri olsalar da onların idxalçıları əsasən Qərbi Avropa, Yaponiya və ABŞ-dır;

Ümumiyyətlə neft məhsullarının istehsalı və onun beynəlxalq bazarda reallaşması bir-biri ilə zəncirvari şəkildə əlaqəli olan mürəkkəb bir prosesi əhatə edir: axtarış və kəşfiyyat işləri, xam neftin çıxarılması, nəqliyyat prosesi (dəniz və boru yolu ilə), neftin emalı, satışı və s.;

Dünya sənayesinin müxtəlif sahələrindən fərqli olaraq neftin ödəmə əmsali yüksəkdir. Yəni neft sahəsinə qoyulan hər 1 dolların gələcəkdə 5 dollar gətirmək şansı var; İqtisadiyyatın başqa sahələrindən fərqli olaraq həm neftin istehsalı, həm də onun bazarda reallaşdırılması böyük risklə əlaqədardır. Bu ilk növbədə böyük kapital qoyuluşu ilə əlaqədardır. Təbii ki, bu işlə yalnız böyük maliyyə resurslarına malik olan iri şirkətlər və qruplar məşğul ola bilər;

Dünyada heç bir ikinci istehsal sahəsi yoxdur ki, neft kimi dünya təsərrüfatına və ümumdünya siyasətinə təsir etmək iqtidarında olsun. Neftdən əldə olunan gəlir və üstünlük o qədər güclüdür ki, bəzi ölkələr bu amildən istifadə etməklə “tarixi dəyişmək” imkanını əldə edirlər. Neft məhsulları bazarında fasiləsiz gedən proseslər o qədər ani olaraq dəyişir ki, sonda bu global problemlərə, siyasi və iqtisadi çaxnaşmalara, müharibələrə gətirib çıxarır. ABŞ-nın Əfqanıstan və İraqa bağlı siyasətini misal göstərmək olar.

Hazırkı qloballaşma dövründə yanacaq-energetika istehsalı və onun nəqliyyat sistemi üzərində nəzarət bu və digər ölkələrin geosiyasi həyatında mühüm rol oynayır. Müxtəlif ölkələrin yanacaq-energetika xammalı ilə təmin olunması sanki təbiətin onlara ayırdığı “qrant” kimi başa düşmək olar. Ölkələr bu “qrant” hesabına öz iqtisadi və siyasi həyatının bünövrəsini çox əminliklə qura bilər. Bu vaxt meydana ancaq bir sual çıxır – xammaldan necə istifadə etməli?

Bu problemi həll etmək üçün idxalçı və ixracatçı ölkələr arasında gedən fasiləsiz proseslərə qoşulmalı və onun müsbət keyfiyyətlərindən istifadə etmək lazımdır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, neftdən tək-cə barter və ya satmaq yolu ilə gəlir əldə olunmasın. Əsas diqqət neft məhsullarından istifadə etməklə rəqabətə davamlı məhsullar istehsal etmək və bununla da dünya bazarında mühüm yerlərdən birini tutmağa ayrılmalıdır. Bütün bu proseslər zamanı lazım gəldikdə sərt iqtisadi və siyasi qərarlar da vermək lazımdır. Unutmaq lazım deyil ki, bu ilk növbədə ölkənin və

onun vətəndaşlarının maddi güzəranın yaxşılaşdırılmasına doğru atılan bir addım olmalıdır.

Arı-ayrı neft ölkələrinin tarixi təcrübəsinə nəzər yetirsək görərik ki, investisiyaların onların hər birinin neft sənayesinin inkişafında oynadığı rol qabarıq şəkildə təzahür edir. Onu da qeyd edək ki, ən iri investisiya mənbələri neft sənayesinə qoyulub ki, o da ümumi investisiya məbləğinin 75.5% -i təşkil edir. Ümumiyyətlə hazırda mənimsənilməsi böyük vəsait tələb edən çox zəngin təbii sərvətlərdən ölkələrin birgə səyləri ilə istifadə edilməsi meyli dünyada getdikcə güclənir.

Mütəxəssislər qeyd edir ki, bəşəriyyətin yaxın gələcəkdə ən mühüm problemlərdən biri də enerji problemidir. Hazırda dünyanın tükənməkdə olan enerji mənbələri sırasında neft, kömür və təbii qaz ilk yerləri tutur. Neftin və təbii qazın qarşıdakı illərdə də əsas enerji mənbəyi olaraq qalacağı aşkardır. Əhalinin çoxalması və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq enerji sərfi də artmaqdadır. Artan tələbatı ödəmək üçün bir yandan yeni enerji mənbələri axtarılır, digər tərəfdən mövcud mənbələrdən daha səmərəli istifadə olunması üçün tədbirlər görülür. Son illərdə dünyada cərəyan edən siyasi və iqtisadi hadisələrin də neft yataqlarının kəşfiyyatı və istismarı sahəsində görülmə işlərin istiqamətləndirilməsində olduqca səmərəli rol oynadığı nəzərə çarpmaqdadır. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, neft və neft məhsulları bazarının inkişaf xüsusiyyətləri gələcəkdə də dünya təsərrüfatının aparıcı sahələrindən olaraq qalacaqdır.

Beləliklə belə nəticəyə gələ bilərik ki, strateji xammal olan karbohidrogen resurslarının istənilən ölkənin iqtisadi həyatında rolu çoxşaxəlidir. Neft və qaz qiymətli istehsal komponenti olmaqla, həm də dəyərləli maliyyə və iqtisadi təyinatlı resursdur. Karbohidrogen resurslarına istinad edərək bəşər cəmiyyəti enerji, nəqliyyat, texniki-texnoloji proseslərin reallaşması elementləri ilə özünün istehlak tələblərini təmin etmiş olur.

Yanacaq enerji sərvətlərinin coğrafi bölgüsü və dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu üzrə aparılan təhlil və araşdırmalar bir daha göstərir ki, hazırda enerji daşıyıcılarının 30 faizdən çoxu istehlakçılara sərhədləri aşaraq yetişir. Neftin yarıya qədər təbii qazın 1/5-i, daş kömürün isə 10 faizi ayrı-ayrı ölkələrə kənardan

gətirilir. Buna baxmayaraq bir sıra az inkişaf etmiş ölkələrdə ənənəvi yanacaq-enerji resurslarından hələ də yetərli istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələr isə alternativ enerjidaşıyıcılarından istifadə sferasını daha da genişləndirirlər. Lakin karbohidrogen təyinatlı enerjidaşıyıcılarından müasir zamanda qlobal yanacaq-enerji balansında tutumlu mövqeylərini saxlayırlar.

Daxili balansda təbii qaz resurslarından istifadə artaraq neftin payının azalmasına təsir göstərir. Bərk yanacaq növlərinin ekoloji zərərliyinin azaldılması istiqamətində tədqiqatlar davam edir. Nəticədə ETT bərk yanacağın maye və qaz yanacağa çevrilməsini asanlaşdırır və sintetik yanacaq istehsalı miqyaslarını artırır. Nüvə enerjisi ilə bağlı bütün çətinliklərə baxmayaraq və istiqamətdə irəliləyişlər sənəkdir. Bir çox ölkələr özlərinin enerji strategiyasını bu inkişaf ssenarisi ilə qururlar.

Enerji strategiyası milli enerji təhlükəsizliyinin əsas tərkib hissəsi olaraq əksər iqtisadi inkişaf etmiş müasir modern ölkələrdə dövlətin uzunmüddətli strateji proqramlarından biri kimi təyinat alır. Enerji strategiyası milli enerji siyasətinin konkretləşməsi, dəqiq təyinatlı fəaliyyət məqsədlərinə və hərəkətin təşkili metodlarına zəruri resurslar və mümkün potensial imkanlar müqabilində seçilmiş yolla nailolma cəhətdə onun işçi sənədinə çevrilməsini şərtləndirir. Struktur kompozisiyada strategiya plan, idarəetmə sənədləri, qrafiklər, büdcə və digər bu kimi zəruri elementləri özündə birləşdirən modernizasiya və köklü yenidənqurmanın fəaliyyət proqramı kimi çıxış edir və yeni institusional yaranış deyildir. Planetin iqtisadiyyatı enerji təməlinə sistemləşdiyi zamanlardan anoloji strategiyalar silsiləsi olaraq müxtəlif ölkələrdə intişar tapmış, təbəddülatlara uğrayaraq yeni keyfiyyət və məzmun almışlar. Bir qədər fərqli adlanışda Sovetlər İttifaqında da müvafiq enerji strategiyası daim işlənmiş, hazırlanaraq reallaşdırılmışdır. Qlobal axının gücləndiyi müasir zamanda isə hər bir ölkə enerji resurslarının mövcudluq diapazonunun fərqi varmadan özünün enerji təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə məxsusi enerji strategiyası formalaşdırmağa məhkumdur.

Bütün bu reallıqlar bəşəriyyətin, dünya iqtisadiyyatının artan tələbləri nəticəsində dünya yanacaq-enerji kompleksinin inkişafının biçimli məcraya

salınmasını şərtli edir. Nəzərə alındıqda ki, dünya yanacaq enerji sərvətləri tükənmə fazasına daxil olmuşdur, ona belə strategiyayı qlobal səciyyə daşıyaraq özünün beynəlxalq institusional tənzimlənməsini zəruri edir. Ona görə də bəşəriyyət orta və uzaq perspektivdə bu resurslardan daha səmərəli reallaşması mexanizmlərini hazırlamalı, bərpa olunan enerji resurslarından asan və girişli istifadəni mənimsəməlidirlər. Digər tərəfdən qlobal yanacaq enerji potensialı dünya iqtisadiyyatında qeyri-bərabər bölgüsünə istinadən onun səmərəli istifadə proporsiyalarını da optimallaşdırmalı, "Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası" daha əsaslı qlobal sənədə çevrilməlidir. Ehtiyatların mənimsənilməsinin daha ayrı-ayrı ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mükəmməl yeni qlobal ssenariləri işlənməli və reallaşdırılmalıdır.

Yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə və qlobal yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı müasir dünya iqtisadiyyatında mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu sektorda baş verən kataklizmlər, inkişaf meylləri yalnız ayrı-ayrı ölkələrin deyil, bütövlükdə planetin enerji təhlükəsizliyinin təminatına təsir göstərir.

Məlum olduğu kimi hazırda respublikamızda xarici investisiyalar ən çox neft sektoruna cəlb olunur. Bu investisiya qoyuluşları da bir sıra beynəlxalq müqavilələr əsasında həyata keçirilir ki, bu müqavilələrin əsasında "Əsrin müqviləsi" dayanır. Bu müqavilə uzaqgörən, çevik siyasətə və iti analitik duyuma malik olan Ümummili liderimiz Heydər Əliyev dühasının bəhrəsidir. Belə ki, bu müqavilə çox yüksək keyfiyyətə və rəqabət qabiliyyətinə malik olan Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasının və Azərbaycanın yeni, mütərrəqi neft strategiyasının əsasını qoydu. Azərbaycanın yeni neft stratyegiyası Xəzərin Azərbaycan sektorunda olan neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsi ilə xarakterizə olunur. Ulu Öndərin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyət çox gərgin idi. Təbii ki, belə bir şərait olan ölkəyə heç bir şirkətin investisiya qoymağa marağı olmazdı. Məhz bu amili nəzərə alan Ümummilli Lider Heydər Əliyev ilk öncə ictimai siyasi vəziyyəti sabitləşdirdi və atəşkəs elan edilməsinə nail oldu. İqtisadi fəaliyyət üçün ölkədə hərtərəfli imkanlar açıldı. Yalnız bundan sonra ölkəmizə, xüsusən də Neft sektoruna xarici investisiya axını başlandı.

“Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilk növbədə ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, cəsarəti sayəsində reallığa çevrildi. Hamımız yaxşı xatırlayırıq ki, buna həm ölkə daxilində, həm də xaricdə çox ciddi müqavimət var idi. Amma bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, fenomen şəxsiyyət, mahir siyasətçi, diplomat öz istəyinə nail oldu.

Heydər Əliyev cənablarının gərgin və ardıcıl səyi nəticəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də ABŞ-ın «AMOKO», «Yunokal», «Penzoyl», «Makdermost», Böyük Britaniyanın «BP», «Remko», Rusiyanın «Lukoil», Norveçin «Statol», Türkiyənin «TPAO» və Səudiyyə Ərəbistanının «Delta» kimi nüfuzlu neft şirkətlərinin təmsil

olunduğu konsorsium ilə ARDNŞ arasında Xəzərin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq»

və «Günəşli» yataqlarının birgə istismarına dair hasilatın pay bölgüsü sənədi imzalandı. Bundan bir il sonra ABŞ-ın «EKSON» neft şirkəti, 1996-cı ilin iyulunda isə «Makdermost»un bütün iştirakçılarına sahib olmuş Yaponiyanın «İTOÇU» neft şirkəti həmin müqaviləyə qoşulmuşdur.

Tarixə «Əsrin müqaviləsi» kimi daxil olmuş bu sənədin həyata keçirilməsi təmin etmək üçün

şirkətlər Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) təsis etmişlər. Müqaviləyə əsasən 30 il müddətində ilkin olaraq 511 milyon ton neft hasilatı nəzərdə tutulmuşdur. Son illərdə aparılmış geoloji-kəşfiyyat işlərinin nəticəsi göstərdiki, «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarında proqnozlaşdırıldığından daha çox, yəni 700 milyon tona yaxın neft vardır.

O vaxtdan uğurla həyata keçirilən yeni neft strategiyası indiyədək 27 beynəlxalq neft müqaviləsi bağlanmasını təmin etmişdir. Görülən müştərək işlər ölkəmizə müasir texnologiyaların gətirilməsi, neft sənayesi infrastrukturunun yenidən qurulması, yüksək peşəkarlığa malik milli kadrların hazırlanması, eləcə də digər sahələrin inkişafı, minlərlə yeni iş yerlərinin açılması üçün geniş imkanlar açmışdır.

Hazırda dünyanın 15 ölkəsini təmsil edən 34 neft və qaz şirkəti ölkəmizdə uğurla fəaliyyət göstərir. O cümlədən, ARDNŞ və onun struktur bölmələri tərəfindən

təsis edilmiş 27 müştərək müəssisə və əməliyyat şirkəti, 7 alyans neft və qaz sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq maliyyə qurumlarının da dəfələrlə rəsmən bəyan etdikləri kimi, ölkəmiz hazırda iqtisadi inkişaf sürətinə, adambaşına düşən ümumdaxili məhsul istehsalının həcminə görə dünyanın lider dövlətləri cərgəsinə çıxmış, siyasi cəhətdən dünya birliyində özünəlayiq yerini tuta bilmişdir. Azərbaycanda çoxlu sayda kəskin sosial məsələlər öz həllini tapmış, bir sözlə, ölkəmiz ötən 13 il ərzində böyük və şərəfli bir inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanın neft sektoru, təbii ki, ölkə iqtisadiyyatı üçün həlledici amildir. “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra ölkəyə milyardlarla dollar sərmayə qoyulmuş, yeni iş yerləri açılmış, güclü infrastruktur, kadr potensialı yaradılmışdır. Dövlət Neft Fondunun yaranması və dünyada nümunə kimi qəbul edilən şəffaf fəaliyyəti nəticəsində neftdən əldə olunan gəlirlər çox səmərəli şəkildə qorunub saxlanılır və istifadə edilir.

Müqaviləyə əsasən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının dərin hissəsindən neftin çıxarılması ilə dünyanın 8 ölkəsi (Azərbaycan, ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Norveç, Türkiyə, Yaponiya və Səudiyyə Ərəbistanı) 12 aparıcı neft şirkətləri məşğul olur.

Cədvəl 10

№	Şirkətləri adı	Mənsub olduqları ölkələr	Şirkətlərin payı (%)
1.	British Petroleum	Böyük Britaniya	17.1267
2.	AMOCO	ABŞ	17.0100
3.	Unocal	ABŞ	10.0489
4.	SOCAR	Azərbaycan	10.0000
5.	Lukoil	Rusiya	10.0000
6.	Statoil	Norveç	8.5633
7.	Exxon/Mobil	ABŞ	8.0006
8.	TPAO	Türkiyə	8.7500
9.	Penzoil	ABŞ	4.8175
10.	Itochu	Yaponiya	3.9205

11.	Remko	Böyük Britaniya	2.0825
12.	Delta Hess	Səudiyyə Ərəbistanı	1.6800

Cədvəldən göründüyü kimi, yerli və xarici şirkətlərin “Əsrin Müqaviləsin”də pay bölgüsündən çox pay ABŞ-nın şirkətlərinə məxsusdur – 38.38%. Şirkət baxımından ən çox pay isə British Petroleum şirkətinə məxsusdur.

Heydər Əliyevin neft strategiyasının tərkib hissəsi olan məsələlərdən biri - neftdən əldə olunan gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında vacib rol oynaması və gələcək nəsillər üçün saxlanılması vəzifəsi uğurla həyata keçirilir. Neft Fondundan ayrılan ilk ödəmələr ölkəmizdə ən çətin və ağır vəziyyətdə yaşayan qaçqın və məcburi köçkünlərimizin sosial problemlərinin həllinə yönəldilmişdir. “Azəri”, “Çıraq” yataqları və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsi (AÇG) üzrə hasilatın pay bölgüsü sazişinin – “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanmasından sonra 1995-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti təşkil olunmuş və həmin ilin oktyabr ayında ilkin neft layihəsinə sanksiya verilmişdir. İki il keçməmiş - 1997-ci il noyabrın 7-də “Çıraq” yatağından ilkin neft hasil olunmuşdur. Qərb ixrac boru kəməri marşrutu istismara verildikdən sonra isə, 1999-cu ilin aprelində Supsa terminalından ilk tanker neftlə yüklənib yola salınmışdır.

Yataqların tammiqyaslı işlənilməsinin 1-ci fazasına – “Mərkəzi Azəri” layihəsinə 2001-ci ilin avqust ayında sanksiya verilmiş və növbəti ilin əvvəlində hasilat başlanmışdır. 2002-ci ilin sentyabr ayında 2-ci fazaya – “Qərbi və Şərqi Azəri” layihələrinə sanksiya verilmiş və burada da hasilata başlanmışdır. Daha sonra Faza-3 layihəsinə - “Günəşli”nin dənizin dərin hissəsində yerləşən sahəsinin işlənilməsinə sanksiya verilmişdir. Bu layihə “Azəri-Çıraq-Günəşli” üçün yataqların tammiqyaslı işlənilməsi konsepsiyasında yekun mərhələni göstərir. Faza-3 layihəsi Xəzərin Azərbaycan sektorundan təxminən 1,2 milyard barrel neft çıxarılmasını nəzərdə tutur. 2009-cu ilədək “Azəri-Çıraq-Günəşli” üzrə gündəlik ümumi neft hasilatı bir milyon barreldən yuxarı səviyyəyə çatdırılmışdır.

“Əsrin müqaviləsi”nin uğurla reallaşması bir çox bədxahlarımızın gümanlarının, arzularının əksinə olaraq Xəzərin Azərbaycan sektorunun zəngin neft-qaz ehtiyatlarına malik olduğunu sübut etmişdir.

AÇG layihəsinin icrasına başlanandan indiyədək həmin yataqlardan 96 milyon 683 min tondan çox neft hasil edilmişdir. “Çıraq”, “Mərkəzi Azəri”, “Qərbi Azəri” və “Şərqi Azəri” platformalarından sutkada orta hesabla təxminən 730 min barrel neft hasil edilir. “Çıraq” platformasında hazırda 19 quyu, “Mərkəzi Azəri” (MA) platformasında 15 quyu, “Qərbi Azəri” (QA) platformasında 9, “Şərqi Azəri” (ŞA) platformasında 7 quyu istismardadır. Ən son texnologiyalarla yeni quyuların qazılması, hər birinin ağırlığı təqribən 15 min ton olan platformaların tikilib Xəzərdə quraşdırılması neft hasilatının artmasına şərait yaradır. MA, QA və ŞA platformalarından hasil olunan səmt qazının əvəzsiz olaraq dövlətimizin qaz qəbulu, nəqli sisteminə təhvil verilməsi ölkəmizin ötən ildən Rusiyadan qaz nəqlini dayandırmasına, bunun üçün ayrılan külli miqdarda vəsaitin dövlətimizin büdcəsində qalmasına imkan yaratmışdır.

Səngəçal terminalı vasitəsilə Azərbaycan tərəfinə 1 milyard 900 milyon kubmetrdən artıq mavi yanacaq təhvil verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində həyata keçirilən Səngəçal terminalının genişləndirilməsi proqramı bu obyektə dünyanın ən nəhəng terminallarından birinə çevirmişdir. İlin sonunadək terminalın nefti texniki emal etmə gücü sutkada bir milyon barreldən yuxarı səviyyəyə qədər artırılacaqdır. Son illərdə Səngəçal terminalı bir gündə 905 min barreldən artıq nefti texnoloji emaldan keçirərək ixrac etməklə özünün indiyə qədərki ən yüksək gündəlik ixrac göstəricisinə nail olmuş, bu göstəricinin tam real olduğunu sübut etmişdir. Xəzərin Azərbaycan sektorundan ABƏŞ-in ixrac etdiyi neft 2007-ci ilin aprelindən dünya bazarlarına yalnız Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri ilə nəql edilir. İndiyədək BTC boru kəməri ilə ümumilikdə 200 milyon barreldən çox xam neft və kondensa tixrac olunmuşdur.

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycan həm də qaz ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Bunu reallığa çevirən “Şahdəniz” layihəsi Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda qaz və kondensatın işlənməsindən və Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə bazarlarına

planlaşdırılmış qaz ixracından ibarətdir. Bu yataqdan sabit şəkildə hasil edilən qaz Azərbaycan və Gürcüstandakı qaz qəbuletmə məntəqələrinə nəql olunur. 2006-cı ildə ilk qaz Cənubi Qafqaz boru kəməri (CQBK) vasitəsilə BOTAS-ın qaz nəqli sisteminə daxil olmağa başlamışdır. Hazırda “Şahdəniz” yatağından gündə 500 milyon standart kub futdan çox (təxminən 14,2 milyon kubmetr) qaz, üstəgəl sutkada 30 min barreldən artıq kondensat hasil olunur.

2002-ci il sentyabrın 18-də Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə prezidentlərinin, ABŞ-ın energetika nazirinin iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin təməli qoyuldu. Təxminən üç il sonra, 2005-ci ilin mayında kəmərin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirildi və boru xəttinə ilk neft vuruldu. Həmin ilin oktyabrında isə kəmərin Gürcüstan hissəsi istifadəyə verildi. 2006-cı il mayın 28-də Azərbaycan nefti Ceyhan limanına çatdı və iyulun 4-də neftlə yüklənmiş ilk tanker buradan yola salındı. Rəsmi açılış gününədək Ceyhan limanından 4,8 milyon barrel neft yüklənmiş 7 tanker yola salınmışdır. Səngəçal terminalından Türkiyənin Aralıq dənizi sahilindəki Ceyhan terminalınadək uzanan 1770 kilometrlik xəttin çəkilməsinə təxminən 4 milyard dollar vəsait xərclənmişdir.

BTC kəməri ildə 50 milyon ton Azərbaycan nefti nəql etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Lakin bu yaxınlarda Qazaxıstanın BTC-yə qoşulması bu ölkəyə də neftini Aralıq dənizi vasitəsilə dünya bazarlarına çıxarmağa imkan verəcəkdir. Hazırda kəmərlə gündə 400 min barreldən çox neft nəql olunur. 2002-ci ildən 1 fevral 2007-ci il tarixinədək olan dövr ərzində ümumilə 298 mln. AZN məbləğində vəsait Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Müasirdövrəneftşənayesində, xüsusilə onunqurudayerləşənneftqazçıxarma idarələrində mövcud elmi-texniki və istehsal potensialından daha səmərəli istifadə etməklə iqtisadi islahatlarıhəyatakeçirməkləzımdır.Busa hədəmüəyyənailiyyətlərdəəldə edilmişdir. Beləki, son 5-6 ildəneft şənayesində bazar iqtisadiyyatına uyğun infrastrukturlar yaradılmış, neftqazçıxarma idarələrinin bəzibölmələri özəlləşdirilmiş, xarici ölkələrin

neft şirkətləri ilə birlikdə müştərək müəssisələr yaradılmış, neftçilərin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində məmləkətdə birləşməyə həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar neft sənayesində iqtisadi islahatların aparılması ilə yanaşı, neft-qaz hasilatının da sabitləşdirilməsinə və gözlənilən dərəcədə rəqəbləyişlər əldə edilməsinə imkan vermişdir. Məlumat üçün qeyd edək ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar sənayenin, eləcə də iqtisadiyyatın digər sahələrində həyata keçirilən iqtisadi islahatlardan öz xarakterinə və əhatə dairəsinə görə müəyyən qədər fərqlənir. Belə ki, neft sənayesində aparılan iqtisadi islahatlar çoxşaxəlidir. Neft sənayesində neft-qaz hasilatı ilə bağlı bir çox yarım sahələr və istehsalarmövücuddur. Məhz buna görə də sahədə atılan hər bir radikal addımdaqiq ölçülüb-biçilməli, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə sistemli şəkildə əlaqələndirilməlidir.

Neftçiliklərinin yönəldilmiş xarici kapitalın təqribən 75-80%-i neft-qaz çıxarma sənayesinə sərf edilir ki, buda, yeni iş yerlərinin açılması, dünya standartlarına uyğun infrastrukturların yaradılması deməkdir. Neft müqavilələrinin həyata keçirilməsi çərçivəsində neft və qazın daşınması və nəqli prosesi olduqca əhəmiyyətli və strateji bir faktordur. Müasir şəraitdə neft, neft məhsulları və qaz külli yüklər hesab edilir. Ona görə də nəqliyyat sistemi onları fasiləsiz olaraq neft emalı və neft-kimya zavodlarına, habelə istehlakçıya vaxtında, ucuz, nəql etmə zamanı onların keyfiyyətinə xələl gəlmədən və minimum itkiyə yol verməklə çatdırılmalıdır.

Neft, neft məhsulları və qazı nəql etmək üçün, əsasən aşağıdakı dörd nəqliyyat növündən istifadə edilir: Boru kəməri; Dəmir yolu; Su və Avtomobil nəqliyyatı. Müstəsna hallarda, yəni başqa nəqliyyat növlərindən istifadə etmək çətin və ya mümkün olmadıqda az miqdarda və “əlcətməz” yerlərə neft məhsullarını çatdırmaq üçün təyyarə nəqliyyatından da istifadə edirlər. Son illərdə ABŞ-da bu məqsədlə istifadə ediləcək xüsusi təyyarələr hazırlanır.

Təcrübədə ən çox yükdaşıma avtomobil nəqliyyatının payına düşür. Bu onunla izah olunur ki, nəqliyyatın bu növü həm ölkə daxilinə, həm də ölkə xaricinə yük daşımada istifadə olunur. Bundan əlavə demək olar ki, bütün növ əmtəələr avtomobil vasitəsilə daşına bilir. Neft və qaz kəmərlərinin balansda çəkisinin

avtomobil və dəmir yolu nəqliyyatına nisbətən az olması ondan ibarətdir ki, bu kəmərlərlə təkcə bir növ əmtəə daşınır. Bu ya qaz ya da neftdir.

Avtomobillər vasitəsilə neft və neft məhsullarının bazarlardan istehlakçıya çatdırılması daşınmasında geniş istifadə olunur. Bu nəqliyyatdan əsasən ölkədaxili və qonşu ölkələrə neft daşınmasında istifadə olunması daha əlverişlidir. Bu zaman nəqliyyat növü xüsusi konteynerlərlə təchiz edilmiş olur.

Su yolu ilə neft məhsullarının daşınması Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, dünyada xam neftin daşınmasının 70%-dən çoxu dəniz yollarının payına düşür. Hesab etsək ki, Qazaxıstan və Tükmənistan neftinin Bakı-Tibilisi-Ceyhan vasitəsilə dünya bazarına çıxarılması ilk öncə su yollarından keçir. Belə ki, adları çəkilən ölkələrin nefti Bakı-Tibilisi-Ceyhan kəmərinin başlanğıcını götürdüyü Səngəçal terminalına məhz su yolu ilə daşınır. Ümumiyyətlə, bütün dünyada neft və neft məhsullarının su yolu ilə daşınması iki qrupa bölünür: Dəniz və okean su yolları ilə daşınma; Çay yolları ilə daşınma. Yüksək yük dövriyyəsi qabiliyyətli olması, yükboşaltma və yükləmə əməliyyatlarının asan olması, dəniz, okean və çay sularında hərəkətin fasiləsizliyi bu nəqliyyat növünü neft və neft məhsullarının daşınmasında əsas nəqliyyat növlərindən birinə çevirmişdir.

Dəmir yolu ilə neft və neft məhsullarının nəqli yuxarıda göstərilən nəqləmə üsulları içərisində əsas yerlərdən birini tutur. Onu demək kifayətdir ki, müasir şəraitdə bütün nəql olunan neft və neft məhsullarının, təxminən, 40%-i dəmir yolu ilə daşınır. Nəql üçün, əsasən, dəmir yolu sisternlərindən istifadə edilir.

Neft və neft məhsullarının dəmir yolu ilə nəql edilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, o, ilin fəsillərindən asılı olmayıb bütün il boyu işləyir. Buna uyğun olaraq, bütün neft və neft məhsulları paylayan məntəqələr dəmir yollarının yaxınlığında yerləşdirilir. Dəmir yolu ilə neft və neft məhsullarının daşınmasının mənfi cəhətləri də vardır. Məsələn, tikinti zamanı böyük həcmdə kapital qoyuluşu tələb edir, istismar xərcləri daha böyükdür və s.

Boru kəmərləri vasitəsilə neft, neft məhsulları və qazın nəqli dedikdə, onların uzaq məsafəyə nəql edilməsi başa düşülür. Başqa üsullara nisbətən boru kəməri ilə nəql olunmasının bir sıra üstünlükləri vardır ki, onlara da aşağıdakılar daxil edilir:

Respublikamızın tranzit ölkəyə çevrilməsi əvvəllər inandırıcı hesab edilmirdi. Kim inanardı ki, öz müstəqilliyini yenidən əldə etmiş ölkə çox qısa vaxt ərzində həm neft ixracatçısına və həm də bu sahədə tranzit bir ölkəyə çevriləcək. Dövlətimiz 1994-cü ildə neft strategiyası hazırlayarkən tranzit ölkə olmaq hələ planlaşdırılmamışdı. İlk öncələr əsas məqsəd ölkədə hasil ediləcək nefti dünya bazarına çıxarmaq idi. Odur ki, əvvəlcə ölkəmizin neft ixrac etmə yollarını araşdırmaq vacibdir. Ölkəmizdən neft ixracı 4 marşrutla - başda Bakı-Tiflis-Ceyhan (BTC) olmaqla, Bakı-Supsa, Bakı-Novorossiysk boru kəmərləri, həmçinin Bakı-Batumi dəmir yolu vasitəsi ilə gerçəkləşdirilir.

Ötən müddət ərzində BTC vasitəsilə qız milyonlarla ton neft nəql olunub. BP-nin operatoru olduğu BTC-dən "Azəri-Çıraq-Günəşli" yatağından hasil olunan yüngül neft ixrac edilir. Həmin yatağın işlənilməsinə dair layihənin digər xarici iştirakçılarından olan Amerikanın ExxonMobil və Devon şirkətləri isə, BTC-nin tikilməsi zamanı investisiya sərf etmədiklərindən öz neftlərini dəmir yolu vasitəsilə Batumiyə çatdırmaqla satırlar. ARDNŞ isə öz vəsaiti hesabına çıxardığı nefti, xarici kapitalın iştirakıyla yaradılmış birgə müəssisələr və əməliyyat şirkətlərinin ölkədə qurudan hasil etdikləri neftlə birgə Bakı-Novorossiysk kəməriylə ixrac edir.

Azərbaycandan neft ixracının həm daxili, həm də xarici amillər səbəbindən daha çox artacağı deyilir. Energetika naziri Natiq Əliyev qeyd etmişdir ki, "Ölkənin fəaliyyətdə olan neft yataqlarında artıq təsdiq olunmuş neft ehtiyatlarının həcmi 2,2 milyard tona bərabərdir ki, aparılan əlavə geoloji kəşfiyyat işləri də uğurla nəticələnərsə, bu rəqəm 5 milyard təşkil edəcək",- deyərək nazir vurğulayıb. N. Əliyev əlavə edib ki, ümumiyyətlə, Azərbaycanın enerji siyasətinin əsas prinsipləri bundan ibarətdir ki, ölkənin enerji resurslarına tələbat tam ödənilməklə bu sahədə təhlükəsizlik təmin edilsin və etibarlı "Şərqi-Qərbi" dəhlizi yaradılması yolu ilə Avropa bazarı neftlə daha yaxşı təchiz olunsun. Bu isə o deməkdir ki, ölkəmiz tranzit rolunda daha fəal iştirak edəcək. Qeyd edək ki, Avropa bazarı bu gün sutkada 14-14,5 milyon barel neft tələb etməklə 70 % ixracdan asılı vəziyyətdədir.

Neft, neft məhsulları və qazın ölkəmizdən ixracının çox hissəsi boru kəmərlərinin payına düşür. Məlumat üçün qeyd edək ki, neftin boru kəməri vasitəsilə

nəqli kimi inqilabi ideya Rokfellerə və məşhur rus kimyaçısı D.İ.Mendeleyevə məxsusdur. Bu ideyanı isə ilk dəfə Nobel və Rotşild qardaşları, həmçinin “Royal Dutch Shell” şirkəti həyata keçirmişlər. Azərbaycanda ilk dəfə boru kəməmindən nəql üçün istifadə 1878-ci ilə təsadüf edir. Həmin ildə Balaxanı yatağından Bakının neft emalı zavodlarına xam neftin nəqli üçün Abşeron yarımadasında uzunluğu 12 km, diametri isə 75 mm olan iki neft kəməri istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan neftində dünya bazarına nəqlini təmin etmək üçün 1996-cı il yanvar ayının 18-də Rusiyanın hökumət evində ümummilli liderimiz Heydər Əliyev, Rusiya Federasiyasının baş naziri Viktor Çernomordin Azərbaycanın “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” dəniz yataqlarından çıxarılaçaq ilkin neftin Rusiya ərazisi vasitəsilə nəql edilməsi haqqında ikitərəfli saziş imzaladılar. Bunun nəticəsində Bakı-Novorossiysk Şimal ixrac boru neft kəməri tezliklə bərpa edilərək 1997-ci ilin oktyabr ayının 18-də istismara verildi. Şimal marşrutu Səngəçal terminalından Novorossiyskə qədər olan 1411 km məsafəni əhatə edir.

Neft ixrac istiqamətinin Qərb marşrutunda Səngəçaldan Qara dənizin Supsa limanına qədər boru kəmərinin uzunluğu 837 km-dir. Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı, Azərbaycan neftinin Novorossiysk limanına əlavə olaraq, Supsa limanından da neftin dünya bazarına ixrac edilməsinə imkan verir. Bu kəmərin böyük iqtisadi əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, müəyyən səbəblər üzündən Bakı-Novorossiysk neft kəməri işləməsə neft hasilatı və ixracı dayanmayacaq. Onun dünya bazarına ixracı davam etdiriləcəkdir.

Şəxem 3. Azərbaycanın neft və qaz kəmərləri



Azərbaycan neftinin dünya bazarına Aralıq dənizinin Ceyhan limanına ötürülməsi üçün bir neçə boru kəməri marşrutları müzakirə edilmişdir. Belə ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin ilk layihəsində kəmər Bakıdan başlamalı, sonra İran İslam Respublikasının ərazisinə daxil olmalı, oradan Naxçıvan ərazisinə keçməli, sonra Türkiyəyə daxil olaraq Ceyhana qədər uzanmalı idi. ABŞ Bakı-İran-Naxçıvan-Ceyhan marşrutunu məsləhət görmədi, Bakı-Ermənistan-Naxçıvan-Türkiyə variantını isə Azərbaycan Respublikası dəstəkləyə bilməzdi. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə variantına üstünlük verilmişdir. Bazar qiymətləri ilə müqayisə aparsaq görərik ki, Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk xətləri ilə daşınacaq neftin istismar xərcləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru xətilə daşınacaq neftin qiymətindən daha yüksək olur. Bunu daha yaxşı qiymətləndirmək üçün cədvəl 9-da BTC neft kəmərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinə nəzər yetirək.

Cədvəl 11.

№	Texniki-iqtisadi göstərici	Ölçü vahidi	Bakı-Tbilisi-Ceyhan	Bakı-İran-Türkiyə	Bakı-Ermənistan-Naxçıvan-Türkiyə
1.	Kəmərin uzunluğu	Kilometr	1760	1300	1560-1780
2.	Tələb olunan investisiya	mln. ABŞ \$	2950	500	2400
3.	Sutkalıq ötürmə qabiliyyəti	min barrel neft	1000	200	100
4.	Kəmərin 1 km tələb olunan investisiya	min ABŞ \$	1648	385	1348

Mənbə: Calal Mahmudov – Bakı nefti, neft milyonçuları və Nobel qardaşları (Bakı 2005)

Bütün göstəricilərinə görə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri əsas marşrut hesab edilir. Haqlı olaraq qeyd olunur ki, bu layihə Şərq-Qərb enerji dəhlizinin əsasını təşkil edir və XXI əsrdə Azərbaycanda həyata keçirilən ən böyük layihələrin başlanğıcı hesab olunur.

Azərbaycan ərazisindən neftin hazırkı sutkalıq tranzit həcmi təqribən 120 min barrel təşkil edir. Bu həcm 40 min bareli Qazaxıstanın "Tengiz" yatağından çıxarılan neftin payına düşür. Ötən ilin payızından BTC-yə Qazaxıstanın "Tengiz" yatağından çıxarılan neft vurulur. Yaxın gələcəkdə bu kəməre Xəzərin Qazaxıstan sektorundakı "Kaşaqan" yatağından çıxarılan neft də qoşulacaq. Deməli, Azərbaycan neft-qaz təchizatçısı və ixracatçısı olmaqla bərabər, həm də tranzit ölkə kimi nüfuzunu artırmaqdadır. Təsadüfi deyil ki, Avropa Azərbaycanın Nabukko, Türkiyə-Yunanistan-İtaliya, Transadriatik boru kəməri layihələrinin əsas təchizatçılarından olacağına böyük ümidlər bəsləyir. Bu barədə Bakıda keçirilən III Xəzər neft-qaz ticarət-nəqliyyat konfransında SOCAR-ın Marketinq və İqtisadi Əməliyyatlar İdarəsinin müdür müavini Nuru Quliyev bildirib.

Qazaxıstan neftinin nəqli Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, həmçinin Gürcüstanın Batumi limanından dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycan ərazisindən həyata keçirilir. Nəqlə ötən ilin oktyabrından başlanılıb. Qazaxıstan neftinin nəqli Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri, həmçinin Gürcüstanın Batumi limanından dəmir yolu vasitəsilə Azərbaycan ərazisindən həyata keçirilir. Nəqlə ötən ilin oktyabrından başlanılıb.

Azərbaycan neftinin Avropaya ixracının artmasına səbəb olan amillər Avropa ölkələri tərəfindən xammal hasilatının azaldılması, idxal artımı, aşağısulfid və sulfid növləri arasında balans dəyişikliyi, həmçinin Avropa bazarının dizel yanacağı tələbatına meyilliliyidir.

Xəzər regionu keçmiş SSRİ-nin dağılmasından hal-hazıra qədər dünyanın, xüsusilə qeyd edildiyi kimi, enerji tələbatını kənardan ödəyən ABŞ, Avropa və digər dövlətlərin xüsusi marağını kəsb etməkdədir. Bu baxımından da adları çəkilən dövlətlər öz mənafeələrinin təminatı nöqteyi-nəzərindən region dövlətlərinə maraq göstərirlər. Xəzər regionunda Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan daha çox Qərbin, Çinin, Yaponiyanın, Türkiyənin enerji tələbatını ödəmək məqsədilə geosiyasi əhəmiyyətə malikdir. Regionun bu dövlətləri arasındakı əlaqələr daima olaraq enerji tələbatı olan dövlətlərin diqqət mərkəzindədir.

2007-ci il avqust ayının 16-da Azərbaycanda Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə ABŞ-ın Ticarət və İnkişaf Agentliyi arasında Qazaxıstan neftinin ixracı üçün neft kəmərinin və “Transxəzər” layihəsinin reallaşması istiqamətində çəkiləcək qaz kəmərinin texniki imkanlarının araşdırılması və Xəzər dənizinin dibinin coğrafi şəraitinin öyrənilməsi ilə bağlı 1,7 milyon dollar məbləğində qrant sazişinin imzalanması bir daha onu sübut edir ki, Azərbaycan Mərkəzi Asiyanın enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılmasında ən əlverişli geosiyasi mövqeyə malikdir.

Bu gün enerji təhlükəsizliyi və təhlükəsiz marşrutların aktual məsələyə çevrilməsində hər hansı inhisarçılıq bazar qanunlarında ziddiyət təşkil edir. Bu səbəbdən Avropa alternativ və stabil tərəfdaş axtarır. Avropanın vahid enerji siyasəti mümkün qədər yeni ixrac marşrutlarını tələb edir ki, bu sahədə bazar iqtisadiyyatı mexanizmi etibarlı işləsin. Azərbaycan məhz belə bir ixracçı ölkədir. Avropa Birliyi ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynayan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin etibarlı işləməsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir.

Respublikamızın tranzit ölkə qismində çıxış etməsi ölkəmizin iqtisadi maraqlarını olduqca yüksək səviyyədə qoruyur. Tranzit ölkə kimi çıxış etməyimizdə bir çox Avropa ölkələri daha çox maraqlanır. Belə ki, Avropa iqtisadi əlaqələri daha çox öz xeyrinə olaraq “siyasi silaha” çevirməyə adət etmiş Rusiya kimi iri dövlətdənsə, Azərbaycan kimi daha diplomatik siyasət yeridən müstəqil ölkələrə üstünlük verirlər. Ölkəmizin tranzit ölkə qismində çıxış etməsi barədə bir çox qərb mətbuatlarında dolğun fikirlər səslənir. “United Press International” mətbuat agentliyinin məlumatına belə bir fikir səslənmişdir - “Qərbin Şərqdəki investisiyasının əsas mirvarisi Xəzərdəki Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməridir”.

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hazırki dövrdə respublikamız neft amilindən olduqca yüksək səviyyədə yararlanı bilər. Həm neft və neft məhsulları ixracından, eləcə də Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin mərkəzindəki coğrafi mövqeydən istifadə edərək tranzit ölkə kimi regionda çıxış edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatının bərqərar edilməsi yolunda ilk iri addım olmuş bu müqavilə bütün dünyaya bir daha göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında və ictimai-siyasi həyatında sabitlik hökm sürür. Neft hasilatının

artırılması neftə yerli ehtiyacları ödəyəcək və Azərbaycan üçün yeni mənfəət mənbəyi olacaqdır. Müqavilələrdən gələn tam mənfəət tədricən-əvvəlcə xarici şirkətlər tərəfindən ödənilən bonuslar və onların qoyduqları sərmayələrlə, hasilat başlayandan sonra isə neftdən gələn gəlirlər vasitəsi ilə hiss ediləcəkdir.

Bu hadisələr Azərbaycanın neft yataqlarının, təbii sərvətlərinin birgə işlənməsi və ölkəmizin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək, xalqımızın rifah halını yüksəltmək üçün atılan dəyərli addımlardan biridir. Bu hadisələr Respublikamızın iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün aparılan kompleks tədbirlərin, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinin həyata keçirilməsinin yeni bir təzahürüdür. Bunlar hamısı birlikdə Respublikamızı inkişaf etdirmək üçün atılan addımlardır. Eyni zamanda bu, Respublikamızın iqtisadi siyasət sahəsində tutduğu strateji yolun davamıdır və ölkəmizin təbii sərvətlərindən, dünyanın qabaqğıl texnologiyasından səmərəli istifadə olunması üçün dünyanın başqa şirkətləri ilə sıx əməkdaşlıq etməyimizin yeni bir təzahürüdür. Müqavilələrin imzalanması ölkəmizin müstəqilliyinin möhkəmlənməsi üçün çox dəyərli sənədlərdir. Bu müqavilələr sosial iqtisadi sahədə bizim gələcək illər üçün uzunmüddətli proqramımızın böyük bir hissəsidir. Eyni zamanda bu müqavilələr Azərbaycanda gedən böyük iqtisadi islahatların tərkib hissəsidir, respublikamızın iqtisadiyyatını bazar iqtisadiyyatı yolu ilə aparmaq, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatı səviyyəsinə qaldırmaq işində çox dəyərli addımlardır. Bir sözlə demək olar ki, bu müqavilələr Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət quruculuğunun, iqtisadi strategiyasının böyük bir hissəsidir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra respublikanın neft-qaz sərvətləri xarici dövlətlərin, dünyanın ən iri şirkətlərinin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Xəzərin zəngin neft ehtiyatları Azərbaycana olan marağı o qədər artırmışdır ki, indi onun neft resurslarından istifadə məsələsinə dünya siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri kimi baxılır.

Azərbaycanın neft strategiyası özünün yeni böyük inkişaf yolundadır və bu yol iqtisadiyyatımızı yüksəlişə doğru aparacaqdır.

2.2 Azərbaycanın tranzit potensialı realizasiyası siyasəti və

onun iqtisadiinkişafa təsiri

Müstəqillik dövrünün təcrübəsi göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında sürətli iqtisadi artımın əsas təminatı iqtisadiyyatın infrastruktur sahələrinin, xüsusi olaraq nəqliyyat sisteminin dinamik inkişafından çox asılıdır. Nəqliyyat sisteminin genişlənməsi, bununla əlaqədar tranzit siyasətinin inkişafı Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasında mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə mövcud nəqliyyat növlərinin (dəmir yol, dəniz, hava, avtomobil və boru kəməri kimi) texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsinə əsas səbəb TRASEKA, eləcə də digər marşrutlar üzrə layihələr çərçivəsində daxili yük və sərnişin daşıma həcmının tədricən ilbəil artması, xarici investisiyaların iqtisadiyyatın bütün sahələrinə yönəldilməsi nəticəsində istehsal müəssisələrinin sayının və istehsal imkanlarının artması, ərazimizin əsas transmilli nəqliyyat arteriyası kimi region dövlətləri arasında strateji cəhətdən tranzit mövqeyinin güclənməsi ilə bağlılıq və s. hesab olunur. Müstəqillik əldə edildikdən sonra keçən son illər ərzində milli nəqliyyat sektorunun dinamikliyi daha sürətli inkişaf tempinə malik olmuşdur. Buna birbaşa «təkanverici qüvvə» 1998-ci ilin sentyabr ayında Böyük İpək Yolunun bərpası üzrə Bakıda keçirilən Beynəlxalq Konfransda imzalanmış «Avropa-Qafqaz-Asiya» dəhlizinin inkişafına dair beynəlxalq nəqliyyat haqqında Əsas Çoxtərəfli Saziş olmuşdur. Bu saziş imzalandıqdan sonra Azərbaycanda İqtisadiyyatın hər bir sahəsi üzrə, o cümlədən nəqliyyat sektoruna investisiya qoyuluşlarının sürətli artım tendensiyası daha çox müşahidə edilməyə başlanmışdır. Lakin buna baxmayaraq milli nəqliyyat sektorunun müasir səviyyəsinin dünya standartlarına çatdırılması üçün daha geniş həcmli yenin beynəlxalq investisiya qoyuluşlarının cəlbi vacib amildir. Məsələn, Avropanın nəqliyyat üzrə beynəlxalq ekspertləri tərəfindən ölkəmiz üzrə texniki İqtisadi əsaslandırılmalara uyğun olaraq hazırlanmış layihələrdə nəqliyyatın bütün növlərinin infrastruktur komplekslərinin istismar səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və daha da inkişaf etdirmək, sahəvi maddi-texniki bazanı möhkəmləndirmək üçün təxminən 900 milyon ABŞ dolları maliyyə vəsaiti tələb olunduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilən “Xəzər forumu”nda müxtəlif nominasiyalar üzrə mükafatlar təqdim olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “İlin Xəzər dövlət adamı” mükafatına layiq görülmüşdür.

Dövlət başçısına bu mükafat regionda həyata keçirilən transmilli layihələrdə liderliyinə görə verilmişdir. Azərbaycanın təşəbbüskarı və əsas iştirakçısı olduğu Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars, TANAP, TAP, “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Enerji körpüsü” layihələrinin və digər transmilli layihələrin iştirakçısı olan ölkələr siyasi, maliyyə-iqtisadi, sosial dividendlər qazanır, nəinki regionda, eləcə də beynəlxalq müstəvidə nüfuzlu tərəf müqabil qismində çıxış edirlər. Azərbaycanın və Orta Asiya regionunun enerji resurslarının Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarına nəql edilməsi, ölkələrimizin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynaması regionun əhəmiyyətini daha da artırır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi də yaxıngələcəkdə Asiya və Avropa arasında nəqliyyat dəhlizinin yaradılması istiqamətində strateji rol oynayacaqdır. Son on ildə həyata keçirilən tədbirlərə nəzər salanda, görülmə işlərin müqayisəli şəkildə təhlilini aparanda yuxarıda qeyd edilən fikirlər bir daha öz təsdiqini tapır. Sözügedən dövrdə neft gəlirləri əsasında yaradılmış möhkəm maliyyə-iqtisadi baza hesabına qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı və ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, özəl sektorun inkişafına hərtərəfli dövlət dəstəyi, regionların tarazlı inkişafı, keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması, səmərəli beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya və son nəticədə ölkəmizin hər bir vətəndaşının rifahının yüksəldilməsi ilə bağlı müsbət dəyişikliklər baş vermişdir.

TRASEKA . Əsrin əvvəllərində Qafqaz və Orta Asiyada nüfuz uğrunda Rusiya və İngiltərənin apardığı mübarizəni əks etdirən “böyük oyun” ifadəsi əsrin sonunda siyasi leksikona “yeni böyük oyun” ifadəsi altında fərqli kontekstdə yenidən atıldı. Lakin zaman dəyişmiş, bir regionun digər region, bir dövlətin digər dövlət üzərində hegemonluğuna əsaslanan imperiyalar süqut etmiş, onların yeritdikləri işğalçı siyasi kurslar iflasa uğramışdır. Dünya bütün dərinliyi ilə dərk etməyə başlamışdır ki, sivilizasiyanın gələcəyi regionlar və dövlətlər arasındakı münasibətlərin dərinliyindən, bu münasibətlərin qarşılıqlı faydalılıq prinsipinə əsaslanmasından asılıdır. Məhz buna

görə də müxtəlif geosiyasi maraqların toqquşmasına deyil, ümumi maraqların əlaqələndirilməsi prinsipinə əsaslanan “Böyük İpək yolu” ideyasının ortaya atılıb, həyata keçirilməyə başlanması bəşəriyyətin global problemlərinin həlli yolunda dünyanın inkişafında, yeni və nəhəng bir addım hesab edilir. Tarixi hadisələrin təbii axarı nəticəsində meydana gəlmiş və Qərblə Şərqi qırmızı tellərlə bir-birinə bağlayan qədim “İpək yolu”nun bərpasının gələcək nəsillərin ümumi rifahının yüksəldilməsində mühüm rol oynayacağı getdikcə daha aydın dərk edilir.

“Böyük İpək Yolu” layihəsi əhalisini ümumi sayı 100 mln. nəfərdən çox (2005-ci il) olan və bu layihənin əsas hədəfini təşkil edən Orta Asiya və Qafqazın müstəqil ölkələrinin ümumdünya təsərrüfat dövriyyəsinə fəal cəlb olunması, onların 70 illik sovet dövründə yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsi və nəhayət, bu dövlətlərin siyasi və iqtisadi müstəqilliklərinin möhkəmləndirilməsi üçün daha geniş perspektivlər açır. Məlum olduğu kimi, sovet iqtisadi sistemini səciyyələndirən bir çox xəstəliklər bu respublikalarda özünü daha kəskin şəkildə göstərirdi. Sovet imperiyasının süqutu nəticəsində inzibati-amirlik sisteminin iflası, planlı bölgü prinsiplərinə əsaslanan mövcud iqtisadi əlaqələr mexanizminin dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçidin daşlı-kəsəkli yolları bu ölkələrin müstəqilliyinin ilk illərində dərin iqtisadi böhrana məruz qalmasına, istehsalın, o cümlədən adambaşına məhsul istehsalının ciddi sürətdə azalmasına səbəb olmuşdur. Bol təbii sərvət potensialına malik olan Xəzər hövzəsi və Qafqaz ölkələrinin gələcək sosial-iqtisadi tərəqqisi həlledici dərəcədə onların ümumdünya təsərrüfatı sisteminə inteqrasiyası sistemindən asılıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev “Böyük İpək Yolu” layihəsində Azərbaycanın xüsusi rol oynadığını bəyan edirdi. O göstərirdi ki: “Azərbaycan “İpək yolu”nun mərkəzində yerləşir... “İpək Yolu” Yaponiya, Çin və Mərkəzi Asiyadan keçib Xəzərə çıxacaqdır. Xəzərdə Şərq və Qərb sahilləri arasında keçid bərəsi var və bu bərə Azərbaycana məxsusdur. Bakı “İpək Yolu”nun üstündə yeganə iri dəniz limanıdır. Ona görə də Azərbaycan burada çox mühüm strateji mövqe tutur”.

Məlumdur ki, XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya daha da dərinləşir. Bu baxımdan da bir regionda və ya dövlətdə sosial-iqtisadi proseslərin gedişi əhəmiyyətli

dərəcədə bu region və ya dövlətin dünyada mövcud olan hansı nəhəng integrasiya birliklərinə daxil olacağından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Texnoloji inqilabların beçiyi olan Avropaya alternativ yollarla çıxış bu ölkələrdə istər iqtisadiyyatın müasir texniki və texnoloji əsaslarla yenidən qurulması və dirçəldilməsində, istərsə də bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynayacaq. Böyük İpək yolu layihəsi ilk növbədə Qərblə Şərq arasında etibarlı nəqliyyat dəhlizinin formalaşmasına yönəldilmiş olsa da region ölkələrinin inkişafında, dünya birliyi ilə əlaqələrinin genişlənməsində keyfiyyətcə tamamilə yeni proseslərin başlanğıcını qoymuşdur.

TRACECA proqramı vasitəsilə həyata keçirilən texniki yardım Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və Dünya Bankından böyük investisiyalar cəlb olunmasına kömək etmişdir. AYİB TRACECA marşrutu üzrə liman, dəmiryolu və avtomobil yolları üçün əsaslı layihələr üçün 200 mln. doll. məbləğində, Dünya Bankı isə Ermənistan və Gürcüstandakı yollarda yeni əsaslı layihələri üçün 40 mln. dollar məbləğində öhdəliklər götürmüşlər.

TRACECA proqramının formalaşma mərhələləri. Brüssel konfransı (may 1993) iştirakçı ölkələrin ticarət və nəqliyyat sistemlərində çoxsaylı problem və çatışmazlıqlar müəyyən etdi. Onlar TRACECA proqramının layihə təkliflərinin əsasını təşkil etdi. Əvvəlcə, region daxilində ticarət və nəqliyyatın inkişafı və yaxşılaşdırılması layihələrinə 15 mln. ekyü ayrıldı. Onlar Qərbə ticarət marşrutunun açılması üçün olduqca vacib idi. İşçi qrupunun ilk iclası may 1995-ci ildə Alma-Atada keçirildi. Proqramın planı bütün dövlətlərin fəal iştirak etdikləri dörd bölmədən (ticarətin asanlaşdırılması, yol, dəmiryol və dəniz nəqliyyatı) ibarət işçi qrupu tərəfindən hazırlandı. İlk təkliflərdən 16 layihənin siyahısını işçi qrupu bəyəndi və bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən təsdiq edildi. 15 mln. ekyü dəyəri olan layihələr üzrə kontraktlar bağlandı və onlar 1995-ci ilin payızından həyata keçirilməyə başlandı. İşçi qrupunun ikinci iclası 1995-ci ilin oktyabrında Vyanada keçirildi. Bu görüşdə bütün iştirakçı dövlətlər əlavə olunmuş xəritədə göstərilən marşrut üzrə TRACECA proqramının mərkəzləşməsi razılığına gəldilər. Həmçinin razılığa gəldi ki, bu marşrutdan kənara çıxan bütün hərəkətlər yalnız TASİS milli proqramları və yaxud başqa donorlar hesabına maliyyələşdirilməlidir. İşçi qrupunun üçüncü iclası mart

1996-cı ildə Venesiyada keçirildi. İştirakçı dövlətlərin təkliflərinə əsasən görüşdə razılığa gəldi ki, Ukrayna və Monqolustan ilə əlaqələri inkişaf etdirmək lazımdır. Həmçinin razılaşdırıldı ki, layihələrin sıx əlaqələndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu isə regionda yerli və Avropa ekspertləri strukturlarının yaradılmasını tələb edir. Verilən təkliflər 10 mln. ekyü dəyərində olan beş yeni layihədə İşçi Qrupunun dördüncü iclası 1996-cı ilin oktyabrında Afinada toplandı. Burada TRACECA anlayışı cəlbəedici multi model nəqliyyat marşrutu kimi daha da inkişaf etdirildi və bütün cari layihələr bütünlüklə dəyərləndirildi. Komissiya təsdiq etdi ki, üçüncü işçi qrupunun təklif etdiyi beş layihə (10 MEKYU) (dördü texniki yardım üzrə araşdırma və bir investisiya layihəsi) 1997-ci ildə həyata keçirilməlidir. Bu belə də oldu.

TRACECA marşrutunun Qara dəniz regionu və Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsi (ANŞ) ilə birləşdirilməsi imkanlarının araşdırılması üçün AB 1997-ci ilin aprel ayında Tbilisi şəhərində Nazirlər səviyyəsində Nəqliyyat konfransı çağırdı. Konfrans bütün Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) ölkələrini və TRACECA proqramında iştirak edən MDB dövlətlərini bir stol ətrafında topladı. 16 iştirakçı dövlətlərin nazirləri TRACECA proqramının və Qara dəniz regionu ölkələrinin Transavropa Şəbəkəsi ilə birləşdirilməsi üzrə öz arzularını bildirdilər. Bəzi ölkələr (Bolqarıstan, Rumıniya, Ukrayna) nəqliyyat üzrə Gürcüstan, Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında ümumi siyasət müəyyən edilməsi (Sarakş razılaşması) haqqında gəldikləri razılaşmaya qoşulmaq istədiklərini bildirdilər. Konfrans konkret layihələrin inkişafı üçün Nazirlər Komitəsinin yaradılması ilə başa çatdı və on altı ölkənin Pan Avropa Nəqliyyat Konfransında (iyun 1997-ci il, Helsinki) iştirak etməsinə şərait yaratdı. Nəticədə Helsinki konfransı Qara dəniz regionunu Trans Avropa şəbəkəsini Şərqi inkişaf etdirəcək Pan Avropa nəqliyyat regionu kimi müəyyən etdi.

1998-ci ilin may ayında Tbilisidə İşçi Qrupunun beşinci görüşü keçirildi və TRACECA proqramının gələcək inkişaf məsələlərini müzakirə etdi. 7-8 sentyabr 1998-ci ildə Bakı şəhərində Böyük İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq konfrans keçirildi. Zirvə görüşü adlandırılan bu konfransda 32 ölkənin dövlət və hökumət başçıları, nazirlər və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak etdilər. Konfrans

nümayəndələrinin imzaladıqları “Aropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çoxtərəfli saziş”, onun texniki əlavələri və Bakı bəyannaməsi Böyük İpək yolunun bərpası üzrə tarixi proqram sənədləri hesab edilir və region dövlətlərinin dünya birliyi ilə hərtərəfli integrasiyası yolunda geniş perspektivlər açır. Böyük İpək Yolu layihəsi öz orbitinə yeni-yeni ölkələri cəlb edir. Bu yolun nəhəng iqtisadi dərjavası olan Çin və Yaponiyaya qədər uzadılması dünyanın daha sürətli inkişafına öz əhəmiyyətli təsirini göstərəcəkdir.

TRACECA proqramının həyata keçirilməsi Bakı qovşağının nəqliyyat kommunikasiyalarının yeniləşməsinə də ciddi təkan verir. Xəzərin Şərq və Qərb sahilləri arasında Azərbaycana məxsus xüsusi donanma Bərə keçidi artıq fəaliyyət göstərir. Bu mövqeyi saxlamaq məqsədi ilə dövlətin ərazisində böyük nəqliyyat mərkəzinin fəaliyyətinin təşkil edilməsi üzrə kompleks proqramın yaradılması və reallaşdırılması üzrə işlərə başlamışdır. Bakı Magistral layihənin həyata keçirilməsi üzrə yalnız müzakirələr aparılan yer deyil, həmçinin nəqliyyat arteriyasının global mərkəzinə və Şərq ilə Qərb arasında mühüm əlaqələndirici körpüyə çevrilir. Bütün bunlar bizim dövlətin üzərinə böyük öhdəliklər qoyur, regionda Azərbaycanın siyasi və iqtisadi təsirini gücləndirir, onu lider dövlətə çevirir.

Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə integrasiyası, milli nəqliyyat sisteminin və iqtisadiyyatın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrdən biri də Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin reallaşması istiqamətində həyata keçirilən layihədir. Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında ilkin razılaşma Rusiya Federasiyası, İran İslam Respublikası hindistan arasında 2000-ci il sentyabrın 12-də Sankt-Peterburq şəhərində bağlanmışdır. Razılaşmanın əsas məqsədi yük və sərnişin daşımalarının təşkilində nəqliyyat əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, üzv ölkələrin dəmir yolu, avtomobil, dəniz, çay və hava nəqliyyatı xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq nəqliyyat xidmətləri bazarına girişi üçün şəraitin yaradılması, beynəlxalq daşımaların həcmnin artırılmasına yardım göstərilməsi, nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinin təhlükəsizliyinin və daşıma sifarişlərin operativliyinin təmin olunması, eləcə də razılaşdırılmış nəqliyyat siyasətinin həyata keçirilməsidir. Şimal-Cənub

nəqliyyat dəhlizi də bütün nəqliyyat növlərini – dəmir yolu, dəniz, avtomobil yolları, çay və hava nəqliyyatını, eləcə də bu nəqliyyat növlərinə aid infrastruktur sahələri də əhatə edir. Razılaşmanın üzvləri arasında Hindistan istisna təşkil edir. Belə ki, bu ölkənin Şimal-Cənub dəhlizinin işində yalnız dəniz marşrutları ilə iştirakı nəzərdə tutulur.

Nəqliyyat dəhlizi haqqında razılaşma 21 may 2002-ci tarixində qüvvəyə minmişdir. Həmin tarixdə Sankt-Peterburq şəhərində əldə edilən razılaşmaya üzv ölkələrin nəqliyyat nazirlərinin görüşündə Koordinasiya Şurasının yaradılması barədə protokol imzalanmış, eləcə də dəhlizin Katibliyinin Tehran şəhərində yerləşməsi qərara alınmışdır. Razılaşmadan keçən dövr ərzində Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi bir çox ölkələrin marağına səbəb oldu. Ötən illər ərzində bu razılaşmaya Belarus Respublikası, Ermənistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, Oman və Suriya qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası isə 2001-ci il 21 dekabr tarixində həmin razılaşmaya qoşulması üçün müraciət etmiş və 2005-ci ildə müsbət cavab almışdır. 2005-ci il sentyabrın 20-də imzalanmış 984-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə respublikamız “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında sazişə qoşulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi də, öz növbəsində ölkəmizin nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi, tranzit ölkə kimi bu sahədən böyük həcmdə gəlirlər əldə etməyə və s. imkan verəcəkdir ki, bu da Azərbaycan respublikası üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin siyasi əhəmiyyəti də danılmazdır. Başqa sözlə desək, bu dəhliz həm də Rusiya Federasiyası ilə balanslaşdırılmış siyasətin bir nümunəsi kimi də qəbul edilə bilər. Azərbaycan respublikasının bu layihədə iştirakının ölkəmiz üçün əhəmiyyətli olduğu üçün respublikamızın coğrafi və potensial tranzit ölkə kimi imkanları nəzərə alınaraq mövcud nəqliyyat infrastrukturunun bərpası və inkişaf etdirilməsi işlərinə başlanılmışdır. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan üzərindən yüklərin böyük əksəriyyətinin daşınmasında dəmir yolunun iştirakı nəzərdə tutulur ki, burada da əsas amil kimi, yüklərin bir nəqliyyat növü ilə böyük həcmdə, tez bir zamanda, daha uzaq məsafəyə daşınması əsas götürülür. Dəhliz vasitəsilə yük

daşımalarına Azərbaycan Respublikasının yol-nəqliyyat kompleksinin daha geniş cəlb edilməsi, xüsusən avtomobil nəqliyyatının və Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin imkanlarından tam və səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradılması istiqamətində tədbirlər görülməkdədir.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri. Məlumdur ki, 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakı şəhərində xəzər dənizinin Azərbaycana aid sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə istismarı ilə bağlı neft hasilatı üzrə ixtisaslaşmış, yüksək nüfuza malik dünya dövlətlərini təmsil edən 12 iri neft şirkəti arasında beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır ki, bununla da “Yeni neft strategiyası” uğurla həyata keçirilməsinin əsası qoyulmuşdur. Bağlanmış müqavilələr Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi. Ölkəmizin iqtisadi inkişafında əvəzsiz rol oynayan və sonradan “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan bu iri layihə üzrə ilkin neft 12 noyabr 1997-ci ildə hasil edilməyə başlandı. Təqribən 730 mln. ton neft və 200 milyard kub metrə yaxın təbii qaz ehtiyatına malik olan yataqlarda görülmək işlərə 12-14 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya qoyuluşu nəzərdə tutulurdu ki, bu da müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikası üçün çox vacib məsələ idi. “Əsrin müqaviləsi” üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə buraxıcılıq qabiliyyətləri ildə 5 mln. ton olan Bakı-Novorossiysk və Bakı-Subsa neft boru kəmərlərindən istifadə olunurdu. Lakin yaxın illərdə müqaviləyə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatın 50 mln. tona çatdırılacağını nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə daha böyük nəqliyyat imkanına malik ixrac marşrutları araşdırıldı və optimal variant kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri seçildi. Məhz buna görə də layihənin həyata keçirilməsində dahi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alan layihə iştirakçıları 2004-cü ildə BTC əsas ixrac boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi barədə qərar qəbul etdilər. 2005-ci ilin mayında Bakıda kəməre ilk neft vurulmuş və bu neft 2006-cı ilin 1-ci rübündə Ceyhan limanına çatmışdır. Təbii ki, bütün bu işlərin başlıca məqsədi SSRİ-nin süqutundan sonra böhran vəziyyətinə düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatını dirçəltmək, dünya iqtisadiyyatına daha geniş inteqrasiya etməklə beynəlxalq aləmdə

ölkənin nüfuzunu artırmaq və doğma Azərbaycan dövlətini dünyəvi bir dövlətə çevirməkdən ibarət idi.

Hal-hazırda bu kəmərlər Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verməklə yanaşı, Həm də “İpək yolu”nun və türkdilli ölkələrin əsas magistral kəməri statusunu qazanmışdır. Ümummilli liderin kristal siyasi iradəsinin təmtərağı olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri neft kəmərləri sisteminə dünya “arteriyası” kimi daxil olmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, min bir əziyyətlə başa gələn bu “əsas ixrac neft kəməri”nin texniki-iqtisadi əhəmiyyətindən başqa, onun siyasi rolu da danılmazdır. Belə ki, bu neft kəməri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin yaranmasına, dünya xalqları ilə əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verərək, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin güclənməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, eləcə də onun siyasi və iqtisadi baxımdan inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə BTC təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə beynəlxalq aləmdə enerji təhlükəsizliyi sistemi və neft ixracı sahəsində ölkəmizlə uğurlu tərəfdaşlıq edən dövlətlər üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. Azərbaycan dövlətinə qarşı olan bir çoxlarının qeyri-real, ehtimal kimi yanaşdığı bu layihə artıq bütün dünyanın qəbul etdiyi əzəmətli bir gerçəklikdir. Yeni neft strategiyası bir daha Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq ölkə olduğunu bəyan etdi. Neft müqavilələrini imzalamaqla Azərbaycan Respublikası suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, tam müstəqil dövlət olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Son dövrlər isə BTC-nin tam gücü ilə fəaliyyətə başlaması ölkəmizin inkişafında daha önəmli rol oynamışdır. Bu gün ölkədə mühüm qlobal proqramlar, iri miqyaslı layihələr, müxtəlif sahələri əhatə edən çoxsaylı Dövlət Proqramları həyata keçirilməkdədir ki bütün bunlar da ən ümdə məqsədə-Azərbaycan dövlətinin iqtisadi qüdrətinin, nüfuzunun artmasına və beynəlxalq aləmdə ədalətli mövqeyinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər bir ölkənin nəqliyyat sisteminin vəziyyəti, coğrafi mövqeyi və tranzit imkanları onun dünyaya inteqrasiyasında və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Bütün dünya BTC-yə böyük əhəmiyyət verir. Həqiqətən də Şərq-Qərb enerji dəhlizinin vacib tərkib hissəsi olan bu layihə bölgədə

təhlükəsizliyin və sülhün qarantı, iqtisadi inkişafın təminatçısı kimi həyati əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryol xətti. Əhəmiyyətinə görə enerji layihələrindən geri qalmayan, Avropaya açılan üçüncü qapı kimi dəyərləndirilən və istifadəsi cari ildə nəzərdə tutular Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi də Dövlət Neft Fondunun vəsaiti hesabına həyata keçirilir. 2011-ci il oktyabrın 1-nə olan məlumata əsasən aktivlərinin həcmi 32milyard dollardan artıq olan Dövlət Neft Fondu həmin vəsaitin 146 milyon manatını Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsinə yönəldir.

BTQ dəmir yolu layihəsinin reallığa çevrilməsində aparıcı rol Azərbaycana məxsusdur. Məlumdur ki, layihə uzun müddət gündəmdə olsa da maliyyə probleminin mövcudluğu onun gerçəkləşməsi istiqamətində addımın atılmasına kölgə salırdı. Beynəlxalq maliyyə qurumları ilə danışıqlar aparılsa da konkret fikrin ortaya qoyulmaması layihənin reallığa çevrilməsinin uzanmasına səbəb olurdu. Azərbaycan dövləti dəmir yolunun Gürcüstan hissəsinin maliyyəsini öz üzərinə götürməklə iqtisadi imkanlarının genişliyini nümayiş etdirməklə yanaşı, regionda əsl söz sahibi olduğunu da təsdiqlədi.

Azərbaycan hökuməti Gürcüstan hissəsinin inşasını maliyələşdirərək illik dərəcəsi bir faiz olmaqla 25 il müddətinə 200 milyon dollar məbləğində güzəştli kredit verib. Gürcüstan tərəfi krediti yolun istismarından əldə edilən vəsaitlər hesabına ödəyəcək. Bakı-Tbilisi-Qars magistralından istifadə olunmaqla dəmir yolu dəhlizinin yaradılması haqqında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri arasında saziş 2007-ci ilin fevralında imzalanıb. BTQ dəmir yolu nəqliyyat dəhlizinin inşasına dair layihə uzunluğu 98 km olan Qars-Axalkalaki dəmir yolunun inşasından ibarətdir. Bu yolun 68 km-i Türkiyə, 30 km-i isə Gürcüstan ərazisinin payına düşür. Həmçinin 183 km-lik Axalkalaki-Tbilisi hissəsinin yenidən qurulması nəzərdə tutulur. BTQ dəmir yolu dəhlizi layihəsinin dəyəri 422 mln. dollar təşkil edir. Bu məbləğdən Gürcüstan hissəsinin inşasının payına 202 mln. dollar Türkiyə hissəsinin payına 220 mln. dollar düşür. BTQ dəmir yolu layihəsinin gerçəkləşməsindən sonra Qars-Naxçıvan dəmir yolunun tikintisinə başlanılması da planlaşdırılır.

“Bakı-Tbilisi-Qars geosiyasi addımdır,geosiyasi təşəbbüsdür” söyləyən dövlət başçısı bildirir ki, dəmir yolu layihəsi bundan sonra uzun illər Azərbaycanı nəqliyyat baxımından bölgə mərkəzinə çevirən bir layihədir və ölkəmiz onilliklər ərzində bu yolun istismarından həm siyasi, həm də iqtisadi dividendlər qazanacaq. Türkiyə rəsmiləri bildirirlər ki, BTQ sadəcə bir dəmir yolu layihəsi deyil, həm də iqtisadi, sosial və mədəni perspektivləri olan bir layihədir. Dəmir yolu xətti ilə bölgədəki daşıma potensialından ən səmərəli şəkildə istifadə ediləcək, ölkələrimiz arasında tarixi dostluq və qardaşlıq telləri daha da güclənəcək, ticarət inkişaf edəcək. Qeyd olunanlar bir daha bu reallığı təsdiqləyir ki, neft-qaz layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanın iqtisadi imkanları artdıqca yeni layihələrin icrası sürətlənir. Dünya əhəmiyyətli enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin reallaşmasında Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə birliyinin önəmini xüsusi vurğulayan prezident İlham Əliyev bildirir: “Biz bütün layihələrin fəal iştirakçıları, onların təşəbbüskarıyıq və belə olan halda, əlbəttə ki, dünyada bizim çəkimiz artacaqdır”.

TANAP və TAP layihələri. “Şahdəniz” yatağının birinci mərhələsi çərçivəsində 2006-cı ildən qaz alınır. Həmin ilin sonundan Azərbaycana və Gürcüstana , növbəti ilin iyul ayından isə Türkiyəyə də mavi yanacaq verilir. Azərbaycanın və Gürcüstanın ərazisində qazı Cənubi Qafqaz Boru Kəməri daşıyır. Gürcüstan-Türkiyə sərhəddində kəməre 280 km-lik daha bir xətt qoşulur ki, o da Ərzurumadək çatdırır. Beləliklə, başlanğıcını Səngəçaldan götürən bu qaz ixracı xətti bütövlükdə Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri adlanır. “Şahdəniz-2” işə düşdükdən sonra hasilat xeyli artacaq. Əgər birinci mərhələ çərçivəsində ən sabit hasilat dövründə ildə 9 milyard kub metr qazın alınması nəzərdə tutulursa, növbəti mərhələdə bu rəqəm daha 16 milyard kub metr artacaq. Təbii ki, qazın istehlakçıları da çoxalacaq və ixrac yolları şaxələnəcək. Azərbaycan qazı Türkiyədən keçərək Avropanın müxtəlif ölkələrinə çatdırılacaq. Qazı Avropaya aparacaq yolların davamı isə Türkiyənin ərazisi ilə uzanan TANAP- Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri olacaq. TANAP Azərbaycan qazının Türkiyə ərazisindən Avropaya tranzit daşınmasına imkan verəcək önəmli bir layihədir. Təsədüfi deyil ki, TANAP qısa müddət ərzində böyük dəstəyə malik oldu. Onu dünyanın aparıcı ölkələri birmənalı şəkildə dəstəklədilər, beynəlxalq qurumlar da eyni dərəcədə bəyəndilər.

Prezident İlham Əliyev bu barədə demişdir: “deyə bilərəm ki, tarixi hadisə baş vermişdir – biz TANAP layihəsinin əsasını qoymuşuq. Bu layihənin təşəbbüskarı Azərbaycan olmuşdur. Ən böyük maliyyə yükünü də biz öz üzərimizə götürmüşük. Bizim bu sahədəki liderliyimiz gözəl nəticələrə gətirib çıxarıb. Biz nəinki ölkəmizi inkişaf etdiririk, eyni zamanda, inkişafımız bölgəyə də müsbət təsir göstərir, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün bizə imkan yaradır. Təsədüfi deyildir ki, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı imzalanmış sənədlərdə Azərbaycan bu sahədə çox önəmli və həlledici tərəfdaş kimi göstərilir”. TANAP-ın çəkilməsi üçün qərarın verilməsi o demək idi ki, Türkiyə Xəzər hövzəsi və Orta Asiya təbii qazının bu ölkənin ərazisindən alternativ marşrutlarla Avropaya nəqlini nəzərdə tutan “Cənubi Qaz Dəhlizi” layihələrini həm özünün, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından dəstəkləyir. Bu dəhliz enerji resurslarının etibarlı şəkildə Avropaya çatdırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıdığı üçün Azərbaycan üçün xüsusilə önəmlidir.

Məlum olduğu kimi, bu kəmər “Cənub Qaz Dəhlizi”nin bir hissəsini təşkil edəcək. O, başlanğıcını Türkiyənin şərq sərhəddində genişləndirilmiş Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin çıxış məntəqəsindən götürəcək. TANAP ölkənin iyirmidə çox iri bölgəsinin, o cümlədən Ərdahan, Qars, Ərzurum, Gümüşhanə, Ankara və Bursanın ərazisindən keçəcək. Təxminən 1900 km məsafə qət edən TANAP Türkiyənin qərb sərhəddində TAP-la birləşəcək.

TANAP-ı dərhal dəstəkləyənlərdən biri də “Şahdəniz” yatağının işlənməsi layihəsinin operatoru Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin texniki operatoru BP şirkəti oldu. Şirkətin yaydığı mətbuat açıqlamalarının birində deyilir: “TANAP dünyada ən mühüm strateji kəmərlərdən biridir. Onun şərq ucunda dünyanın ən iri qaz yataqları var-Azərbaycan və Yaxın Şərq, onun qərb ucunda isə dünyanın ən iri bazarlarında biri var-Avropa. TANAP bu ikisini birləşdirən mühüm bir layihədir və ona görə də BP və digər şirkətlər bu layihəni və onun operatoru olan ARDNŞ-nin planlarını dəstəkləyirlər”. Xatırladaq ki, TANAP layihəsinin operatoru ARDNŞ-dir. Layihədəki pay bölgüsünə görə hazırda layihənin səhmdarları ARDNŞ (58%), BOTAŞ (30%) və BP – dir (12%). TANAP-ın səhmdarları 2014-cü ilin ikinci rübündə kəmərin

təməlini qoymaq fikrindədirlər. Onun 2018-ci ildə istismara verilməsi gözlənilir. Layihənin dəyərinin 10-11 milyard ABŞ dolları təşkil edəcəyi nəzərdə tutulur.

Prezident İlham Əliyev TANAP –ın Azərbaycanın maraqlarına hərtərəfli xidmət edən bir layihə olduğuna inamını belə ifadə edir: “TANAP layihəsi regional çərçivədə artıq qəbul edilir. Çox şadam ki, biz indi tərəfdaş ölkələrlə bu layihənin icra edilməsi üçün konkret tədbirlər görürük. Bu layihənin icrası bizim uzunmüddətli inkişafımızı təmin edəcəkdir. Vaxtilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin layihəsi də ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanı irləyə aparan layihə kimi təqdim edilmişdir. Bu gün biz bunun gözəl bəhrələrini görürük. TANAP layihəsi də bundan sonra onilliklər ərzində Azərbaycanın iqtisadi və digər maraqlarını eyni dərəcədə təmin etmək üçün çox ciddi bir vasitə olacaqdır. Bu layihənin icrası üçün güclü iradəmiz vardır. Bu, birinci növbədə lazım olan məsələdir. Eyni zamandan, texniki imkanlarımız da vardır. Həmçinin əvvəlki layihələrin icrası nəticəsində əldə edilmiş maliyyə imkanlarımız vardır. Beynəlxalq maliyyə qurumları ilə səmərəli əməkdaşlığımız da artır və bu, gözəl tarixə malikdir”. Bu yaxınlarda qazın TANAP-dan sonrakı marşrutu da müəyyənləşdirildi. Yəni Azərbaycan qazını Avropaya nəql edəcək kəmərlər seçildi. Bu, Trans Adriatik Boru Kəməri – TAP-dır. Azərbaycan qazını ixrac etmək tək TAP-ın arzusu deyildi. Bu məqsəd uğrunda ilk mərhələdə dörd böyük kəməri təmsil edən şirkət çalışırdı. Bunlar SEEP (Cənub-Şərq Avropa Kəməri), İTĞİ (İnterkonnet Türkiyə, Yunanıstan, İtaliya) Poseydon, “Nabukko” və TAP idi. İxrac marşrutunun seçilməsi qərarı bu kəmərləri təmsil edən şirkətlərin təkliflərinin kommersiya, texniki və strateji meyarları əsasında aparılırdı. SEEP və İTĞİ şanslarını itirdikdən sonra, meydana “Nabukko” və TAP qaldı. Nəhayət 2013-cü ilin iyun ayında “Şahdəniz” konsorsiumu TAP-ı seçdi. TAP Azərbaycan qazını İtaliya və Cənub – Şərqi Avropa bazarlarına nəql edəcək. Əməliyyatçı şirkətin verdiyi məlumata görə “Şahdəniz” konsorsiumu qaz satışları üzrə İtaliyada və Yunanıstanda bir sıra şirkətlərlə şərtlərini razılaşdırıb. “Şahdəniz” layihəsində BP, Statoil, ARDNŞ, TOTAL, Lukoil, NICO və TPAO şirkətləri tərəfdaşlıq edirlər. Konsorsium üçün növbəti mühüm addım “Şahdəniz-2” layihəsinin tam işlənməsinə dair yekun investisiya qərarının verilməsi olmuşdur.

Fəsil 3: Azərbaycan Respublikasının regional integrasiya siyasətinin realizasiyası xüsusiyyətləri

3.1 Azərbaycanın regional iqtisadi integrasiya prosesində mövqeyi

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının tədqiqatçıları belə hesab edirlər ki, sovet dönmində və müstəqilliyin ilk illərindən həyata keçirilən iqtisadi siyasətin müxtəlif mərhələlərinin səmərəli uzlaşdırılması Azərbaycanın bölgədə və dünyada güclü dövlətlərdən birinə çevrilməsində müəyyənəddici rol oynamamışdır. SSRİ-nin mövcudluğu dövründə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti olmadığından onun müstəqil xarici əlaqələri də olmamışdır. Lakin müstəqilliyimizin ilk günlərindən başlayaraq bu istiqamətdə ciddi addımlar atılması zəruri hesab edilsədə bu sahədə ciddi sistemli addımlar atılmamışdır. Yalnız 90-cı illərin ortalarından başlayaraq Ulu öndər Heydər Əliyevin ardıcıl səyləri ilə digər sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də mübət nəticələrə gətirə biləcək addımlar atılmasına başlamışdır.

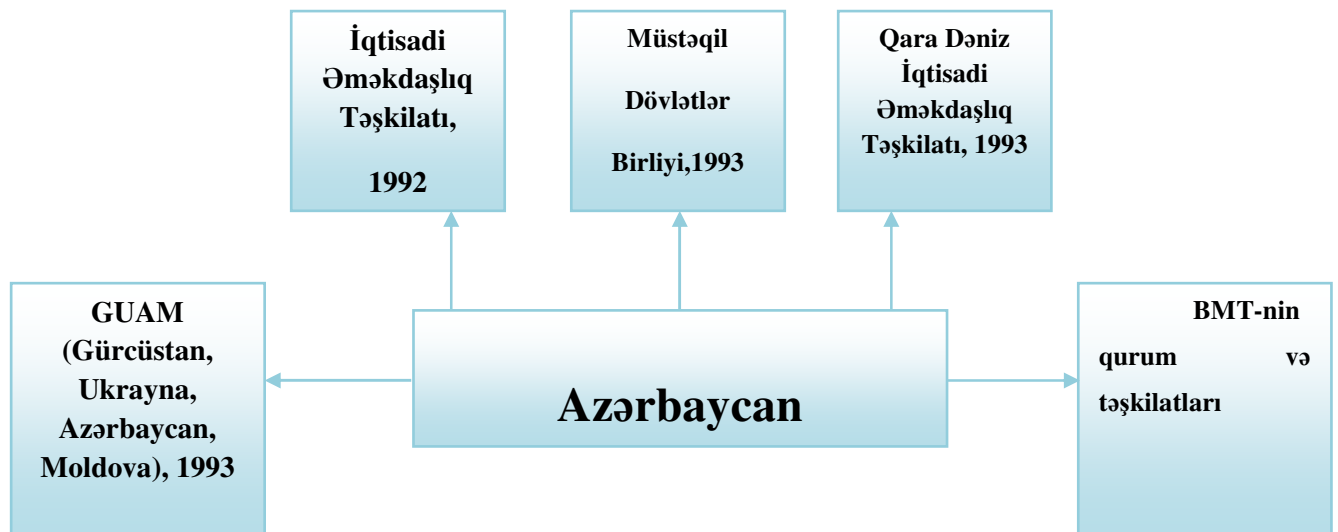
Müstəqilik illərində Azərbaycanın xarici iqtisadi strategiyasının əsas prioritet istiqamətlərindən biri müasir dünya təsərrüfat proseslərinə aktiv qoşulmaq, qlobal

geoiqtisadi məkanda baş verən yeni meyillərə adekvat şəkildə reaksiya verməkdən ibarətdir. Siyasi sistemin transformasiyası, iqtisadiyyatın əsaslarının radikal şəkildə yeniləşdirilməsi Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyasına əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanıyan hər bir dövlət iqtisadi əməkdaşlıqla da suverenliyimizin möhkəmləndirilməsinə dəstək olduqlarını əməllərində də təsdiqləmişlər. Azərbaycanın beynəlxalq integrasiya birliklərində iştirakı barədə ümumi məlumatlar Sxem 4-də verilmişdir.

Regional təşkilatlarla əməkdaşlıqda ölkəmizin prioritet maraqları Şimal, Şərq və Qərb istiqamətləri üzrə olmaqla müəyyənləşdirir.

Şimal istiqaməti üzrə əməkdaşlıq Bu istiqamət üzrə əməkdaşlıq Müstəqil Dövlətlər Birliyi və Demokratiya və İqtisadi İnkişaf üzrə Təşkilat (GUAM) ilə əməkdaşlığı əhatə edir.

Sxem 4



Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) 90-cı illərin əvvəllərində əsasən siyasi xarakter daşıyan və keçmiş SSRİ ölkələri arasında dövlətlərarası münasibətlərin qurulması məqsədini daşıyan bu əməkdaşlıq hazırda daha çox üzv ölkələr arasında iqtisadi integrasiyanın konkret çərçivələrinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Azərbaycan Respublikası bir sıra MDB ölkələri ilə azad ticarət rejimini yaratmış,

sərbəst sərmayə üçün hüquqi baza tərtib olunmuşdur. Bununla yanaşı, MDB çərçivəsində bir sıra mühüm sənədlər tərtib olunmuşdur.

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf üzrə Təşkilat (GUAM) 2006-cı il 23 may tarixində yaradılmışdır. Təşkilatın əsas məqsədləri olan demokratik dəyərlərin tanınması, qanun aliliyinin və insan hüquqlarının, davamlı inkişafın təmin olunması, ümumi təhlükəsizlik mühitinin yaradılması üçün Avropa integrasiyasının dərinləşməsi, həmçinin iqtisadi və humanitar əməkdaşlığın genişləndirilməsi müasir Azərbaycan üçün aktualdır.

Bu gün GUAM çərçivəsində ən prioritet fəaliyyət istiqamətləri arasında “Ticarət və nəql etməyə yardım və azad ticarət zonasının fəaliyyəti haqqında” sənəd layihəsinin yerinə yetirilməsi hesab olunur. Bu sənədin icrasının nəticələri 2007-ci ilin 18-19 iyun tarixlərində Bakıda keçirilmiş GUAM-ın Zirvə Toplantısında müzakirə olunmuşdur. Sonucu dəfə Azərbaycan Respublikasının iştirakı ilə 2009-cu ilin 27-28 may tarixlərində Kiyevdə GUAM-ın iqtisadiyyat və ticarət üzrə 9-cu iclası keçirilmişdir. İclasda GUAM-ın iqtisadiyyat və ticarət üzrə 2009-cu il üçün hazırlanmış planının həyata keçirilməsi müzakirə edilmişdir. GUAM üzv dövlətləri arasında əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması aspektləri haqqında saziş layihəsi müzakirəsi üzrə 25 yanvar 2010-cu il tarixində Kiyev şəhərində iclas keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsindən verilən məlumata əsasən, 2014-ci ildə Azərbaycan Respublikasının MDB dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2921.3 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 2083,187. mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 838,06 mln ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə mənfi 1245.1mln. ABŞ dolları olmuşdur.

Qərb istiqaməti üzrə əməkdaşlıq

Bu istiqamət üzrə əməkdaşlıq əsasən Avropa İttifaqı və Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə əməkdaşlığı əhatə edir.

Avropa İttifaqı Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında hərtərəfli münasibətlərin hüquqi əsasını 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburq şəhərində imzalanmış “Bir tərəfdən Avropa Birliyi və onun üzvü olan dövlətlər, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi” (TƏS) təşkil edir.

TƏS Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında əməkdaşlığın bütün mümkün, xüsusilə də siyasi və ticarət sahələrini əhatə edir. TƏS Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında hərbi sahəni əhatə etməyən bütün növ əməkdaşlıq formalarının çərçivələrini təmin edir. Sazişin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan qanunvericiliyinin Avropa hüquq sisteminə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir.

TƏS-in 2009-cu ildə müddəti bitmiş, lakin tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında bir il müddətinə uzadılmışdır. 1992-2006-cı illər arasında Avropa İttifaqının TACİS Proqramı, Fövqəladə Yardım Proqramı, ECHO Humanitar təşkilatı, FEOGA Ərzaq Yardımı Proqramı, Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı, Bərpa Proqramı, Fövqəladə Humanitar Yardım Proqramı çərçivəsində Azərbaycanda müxtəlif layihələr həyata keçirilmişdir. Azərbaycanın Avropa Qonşuluq Siyasəti ilə bağlı fəaliyyəti davam etdirilir. Belə ki, 2007-2010-cu illərdə Avropa Qonşuluq Proqramı (AQP) çərçivəsində Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında Fəaliyyət Planı həyata keçirilməkdədir. Avropa İttifaqı tərəfindən yeni “Şərq Tərəfdaşlığı” təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüsə əsasən, Avropa İttifaqı 2013-cü ilə kimi 6 ölkəyə (Azərbaycan, Belarus, Moldova, Ukrayna, Gürcüstan və Ermənistan) 600 milyon avro məbləğində yardım göstərməyə planlaşdırır. Bu məbləğdən 250 milyon avro artıq təsdiq edilmiş proqramların yenidən tərtib olunması, 350 milyon avro isə əlavə fondlardan ayrılması gözlənilirdi. Lakin Azərbaycan tərəfi bu münasibətlərin qurulmasında maraqlı olduğunu bildirməklə yanaşı onların daha əlverişli şərtlərlə davam etdirilməsini məqsədə uyğun hesab edir.

Avropa İttifaqının TASİS proqramı çərçivəsində texniki yardım vasitəsilə Azərbaycana kömək göstərmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür. Proqram demokratiya və qanunvericiliyin inkişafına, keçid dövrünün sosial problemlərinin həllinə, infrastruktur şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsinə, iqtisadiyyatın, özəl sektorun möhkəmləndirilməsinə, kənd təsərrüfatının inkişafı, ekoloji məsələlərin həllinə texniki yardım göstərilməsi istiqamətlərində aparılır.

Həmçinin, Azərbaycan dövlətlərarası (regional) proqramlarda iştirak edir – bunlar İNOQEYT və TRASEKA proqramlarıdır.

İNOQEYT - Avropa Komissiyası tərəfindən neft və qaz tədarükünün idarə edilməsinə yardım göstərən Aİ-nın texniki yardım proqramıdır. Proqramın məqsədi regional neft və qaz boru kəmərləri sistemlərinin və infrastrukturunun bərpa edilməsi və müasirləşdirilməsi üzrə səylərə dəstək göstərilməsindən ibarətdir.

TRASEKA – “Yeni İpək Yolu” adlandırılan Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Avropa arasında nəqliyyat əlaqələrini inkişaf etdirən proqramdır. TRASEKA-nın məqsədi hazırda mövcud olan yollara əlavə olaraq Avropadan Qara dəniz və Qafqaz vasitəsi ilə Mərkəzi Asiyaya ən tez və ən ucuz ikitərəfli yolun yaradılmasından ibarətdir. 1998-ci ildə TRASEKA üzrə Əsas Çoxtərəfli Saziş imzalanmışdır. Azərbaycan bu layihədə Aİ-nın əsas tərəfdaşıdır. 2000-ci ildən etibarən TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyanın Katibliyi Bakıda yerləşir.

2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 18.924,55 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 3.148,00 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi isə 15.776,55 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu dövr ərzində Avropa İttifaqı ölkələri ilə xarici ticarət saldosu müsbət 12.628,55 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

QaraDəniz İqtisadi ƏməkdaşlıqTəşkilatı (QDİƏT)

Azərbaycan Respublikası Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində də iqtisadi integrasiya proseslərində iştirak edir. Azərbaycan Respublikası QDİƏT-in yaradılmasının ilk mərhələsindən başlayaraq təşkilatın fəaliyyətində, Bosfor Qətnaməsi və İstanbul Bəyannaməsinin hazırlanmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan 1992-ci ildən təşkilatın üzvüdür. Bu günə kimi Azərbaycan Respublikası QDİƏT çərçivəsində 11-dən çox müxtəlif rəsmi sənədlərin hazırlanmasında və qəbul olunmasında iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikası Təşkilatın bir sıra işçi qruplarında, o cümlədən regionda ticarətin liberallaşdırılmasını təmin edən sənədlərin hazırlanması məqsədilə toplanan qrupların iclaslarında fəal iştirak edir. 2005-2007-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası enerji üzrə işçi qrupun fəaliyyətini koordinasiya edirdi.

Azərbaycan həmçinin, Qara Dəniz regionunun inkişaf etdirilməsi və regionda əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi məqsədilə tərtib olunan Qara Dəniz dairəvi avtomagistral yolunun tikintisi layihəsində iştirak edir.

QDIÖT-in Xarici İşlər Nazirləri Şurasının 2009-cu il 15-16 aprel tarixində keçirilən 20-ci toplantısının qərarına əsasən, təşkilata sədrliyi 2009-cu ilin 1 may tarixindən altı ay müddətində Azərbaycan həyata keçirmişdir.

Şərq istiqaməti üzrə əməkdaşlıq

Şərq istiqaməti əsasən İslam Konfransı Təşkilatı (İKT) və İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İÖT) ilə əməkdaşlığı əhatə edir.

İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 1991-ci ildən üzv olduğu İKT ilə əməkdaşlığını, həmin Təşkilat çərçivəsində ölkəmizin mövqeyinin İslam dövlətləri tərəfindən dəstəklənməsi üçün imkan yaradan və Respublikanın beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirən amillərdən saymaq olar. Azərbaycan Respublikası İKT çərçivəsində keçirilən bütün toplantı və görüşlərdə fəal iştirak edir. İKT Azərbaycan Respublikasını siyasi arenada ən yüksək səviyyədə dəstəkləyir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi təşkilatın bir sıra qətnamələrində öz əksini tapmışdır.

Ölkəmizə zəruri yardımın göstərilməsi məqsədilə İKT çərçivəsində Azərbaycan Respublikasına İqtisadi Yardım haqqında bir neçə Qətnamə qəbul edilmişdir. Bu sənədlərdə üzv dövlətlər və islam qurumları tərəfindən Azərbaycan hökumətinə lazımi iqtisadi və humanitar yardımın göstərilməsi, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycana təcili maliyyə və humanitar yardımın təmin edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi kimi əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri qeyd olunmuşdur.

2009-cu ilin noyabr ayında İstanbulda İKT-nin İqtisadi və Ticarət Əməkdaşlığı üzrə Daimi Komitəsinin (COMSEC) 25-ci toplantısı keçirilmişdir. Toplantı çərçivəsində, COMSEC-in 25-ci ildönümü ilə əlaqədar olaraq İqtisadi Zirvə Görüşü keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının İslam Konfransı Təşkilatı ölkələri ilə ticarət

dövriyyəsinin həcmi 4.785,4 mln. ABŞ dolları, o cümlədən idxalın həcmi 1.925,8 mln. ABŞ dolları, ixracın həcmi 2.859,6 mln. ABŞ dolları təşkil etmiş, xarici ticarət saldosu isə müsbət 933,8 mln. ABŞ dolları olmuşdur.

2011-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatı ölkələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsidəki payı 13,17 faiz, o cümlədən idxalda 19,74 faiz, ixracda isə 10,76 faiz təşkil etmişdir.

2010-cu illə müqayisədə, 2011-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatı ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi 20,68 faiz, o cümlədən idxal 45,14 faiz, ixrac isə 8,38 faiz artmışdır.

İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)

Azərbaycanın İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə münasibətləri 1991-ci ilin fevral ayında, hələ respublika SSRİ-nin tərkibində olarkən qurulmuşdur.

Hazırda İƏT çərçivəsində bir sıra proqramlar həyata keçirilir. Əsas məqsəd üzv-ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsi və integrasiya proseslərinə kömək etməkdir. Təşkilat çərçivəsində üzv ölkələr arasında bir sıra prioritet sahələr, o cümlədən kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, energetika, ticarət və investisiya üzrə əməkdaşlıq aparılır. Azərbaycan İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı daxilində regional iqtisadiyyatın liberallaşdırılması proseslərində fəal iştirak edir. Belə ki, üzv dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və regiondaxili ticarətin artırılması məqsədilə Azərbaycan 10 müxtəlif sazişə, o cümlədən “İƏT üzv dövlətləri arasında Ticarət Əməkdaşlığına dair Çərçivə Saziş”, “İƏT regionunda investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında Saziş”, “İƏT regionunda Tranzit Nəqliyyatı haqqında Saziş”ə qoşulmuşdur. Təşkilat çərçivəsində Bakıda bir sıra mühüm tədbirlər, o cümlədən 5 may 2006-cı ildə Bakıda İƏT Dövlət və Hökumət Başçılarının 9-cu Sammiti keçirilmişdir.

2008-ci il 14-16 dekabr tarixlərində Tehranda İƏT üzvdövlətlərinin Maliyyə və İqtisadiyyat nazirlərinin 3-cü iclası və 2009-cu ilin 18-19 yanvar tarixlərində Tehranda İƏT üzvdövlətlərinin Ticarətin Təşviqi üzrə Təşkilatlarının 1-ci iclası keçirilmişdir.

BMT-nin qurum və təşkilatları

Azərbaycan Respublikası 2 mart 1992-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür. Bu illər ərzində ölkəmiz BMT-nin müxtəlif ixtisaslaşmış qurumlarının

fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş, təşkilatın Baş Assambleyasından ekspertlər səviyyədə işçi qurumlarına qədər geniş təmsil olunmuşdur. İqtisadi əlaqələrin inkişafı və Azərbaycanın BMT-nin qurumlarına integrasiyası baxımından Birləşmiş Millətlər Sənaye və İnkişaf Təşkilatını (BMSİT), Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramını (BMTİP) və BMT-nin Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramını (SPECA Proqramı) qeyd etmək olar.

Birləşmiş Millətlər Sənaye və İnkişaf Təşkilatı (BMSİT)

Azərbaycan Respublikası 1993-cü ildən Birləşmiş Millətlər Sənaye və İnkişaf Təşkilatının üzvüdür. Təşkilat çərçivəsində Azərbaycan 2000-ci ildə “Sənaye inkişafı sahəsində əməkdaşlıq haqqında Memorandum” imzalamışdır. 2005-ci ildə Azərbaycan ilə Təşkilat arasında “2005-2010-cu illər üzrə Əməkdaşlıq haqqında Çərçivə Proqramı” imzalanmışdır. Təşkilat tərəfindən Azərbaycanda bir sıra sahələrdə, o cümlədən enerji səmərəliliyinin artırılması, milli sənaye statistik proqramların inkişafı, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və s. sahələrdə müxtəlif layihələr həyata keçirilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramı(BMTİP)

Proqram Azərbaycanda 1993-cü ildən fəaliyyət göstərir. Azərbaycan ilə əməkdaşlıq Ölkə Əməkdaşlıq Çərçivələri sənədi əsasında həyata keçirilir. Hazırda 2005-2009-cu illər üzrə Ölkə Əməkdaşlıq Çərçivə sənədi həyata keçirilir. Sənədin əsas prioritet istiqamətləri aşağıdakılardır:İnkişaf, yoxsulluğun azaldılması, hüquq və azadlıqların müdafiəsi məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılması üçün idarəetmə sisteminin təşkili;Səhiyyə və təhsil sahəsində əhəlinin ehtiyaclarının təmin edilməsi.

2011-2015-ci illəri əhatə edən İnkişafa yardım çərçivəsi (UNIDAF) hazırlanma mərhələsindədir.

BMT-nin Mərkəzi Asiya iqtisadiyyatları üçün Xüsusi Proqramı (SPECA). Proqramın əsas məqsədləri region ölkələrinin integrasiyasının dəstəklənməsi və dünya iqtisadiyyatına qoşulmalarının təşviq edilməsindən, birgə səylərlə daha effektiv həll ediləcək prioritet məsələlərin maliyyələşdirilməsindən ibarətdir. 2002-ci ilin 21-22 noyabr tarixlərində Bişkekdə keçirilən Regional Məşvərət Komitəsinin 4-cü iclasında Azərbaycan SPECA-ya üzv qəbul edilmişdir. 2006-cı ildə Bakıda Proqramın

İdarəetmə Şurasının 1-ci iclası və Biznes-Forum keçirilmişdir. 2010-cu ildə SPECA-nın layihə işçi qruplarının və İcraiyyə Şurasının iclasları keçiriləcəkdir. Bundan əlavə iqtisadi forumun keçirilməsi də planlaşdırılır.

Göründüyü kimi Respublikamızın bir çox İqtisadi Birlik və təşkilatlarla əməkdaşlığı ölkəmizin xarici ticarət əlqələrin daha da inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti prioritetləri sırasına Qərbi ölkələrinin təmsil olduğu Avropa İttifaqına inteqrasiya mühüm yer tutur. Bu sistemə daxil olmaqla Azərbaycan həm özünün mövcud resurslarından xalqın həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz istifadə etmək imkanı əldə edir, həm də qabaqcıl dünya texnologiyalarından, investisiya və xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına daha sürətlə axınına, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olunması imkanı qazanır. Azərbaycanın Avropa İttifaqı ilə münasibətlərində əməkdaşlıq əlaqələrinin daha məsuliyyətli və etibarlı dövrə daxil olması artıq reallıqdır. Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasındakı münasibətlər Avropa Qonşuluq Siyasəti, Enerji sahəsində Strateji Tərəfdaşlıq, Avropa Birliyinin Şərqi Tərəfdaşlığı proqramı üzrə fəaliyyəti daha güclüdür. Bütün bunlara əsasən Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində Avropa ölkələrinin payı gündən-günə artmaqdadır.

Azərbaycanın Dünya iqtisadiyyatına və çoxtərəfli ticarət sistemə rəsmi inteqrasiya olmaq, o cümlədən xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə, ÜTT-yə üzv olmaq istiqamətində də işlər aparılır. 1997-ci ildən ÜTT-də müşahidəçi statusu ilə təmsil olunan Azərbaycanın əsas hədəfi məhz bu qurumun tam hüquqlu üzvu olmaqdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyadan kənarda qalmaq istəməyən və bunu prioritetlərdən biri kimi qəbul edən Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaqla global iqtisadi ailəyə daha çox inteqrasiya olunmaq niyyətindədir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın bu təşkilata qoşulması ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını gücləndirəcək, ixrac potensialını artıracaq, ölkə daxilində rəqabəti gücləndirəcək və ən əsası ölkə iqtisadiyyatının davamlı sosial-iqtisadi inkişafına təkan verəcəkdir. Başqa sözlə ÜTT-yə üzvlük məsələsinə ölkəmizin mühüm iqtisadi inkişaf amili kimi baxılır və problemlərin həllinə yanaşmalarda bu prisma ararıcı mövqedə dayanır. Bütövlükdə hesab edirik ki, ÜTT-yə üzvlük milli sahibkarlığın inkişafına təkan verməklə, milli

iqtisadi sistemimizin və həmçinin milli qanunvericiliyin dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasını sürətləndirəcək.

1.3 Azərbaycanın çağdaş regional integrasiya proseslərində iştirakını şərtləndirən amillər

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı prosesində qarşıya çıxan problemlərin uğurlu həlli əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı hesabına ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə integrasiyasının təmin edilməsindən asılıdır. Bu onunla izah olunur ki, müasir dövrdə dünyada başverən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın milli iqtisadi inkişafın zəruri şərtinə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda dünyada tədricən iqtisadi sərhədlərin siinməsi, bütün ölkələr üçün eyni qanunlara tabe olan global iqtisadi sistemin-dünya təsərrüfatı sisteminin təşəkkülü prosesi gedir. Aydındır ki, belə şəraitdə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və milli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər hansı bir ölkənin iqtisadi siyasəti ancaq o vaxt səmərəli ola bilər ki, o digər ölkələrin iqtisadi strategiyaları ilə uzlaşdırılmış olsun, başqa sözlə, yuxarıda qeyd edilən ümumi qanunlar nəzərə alınmaqla hazırlansın və həyata keçirilsin. Məhz belə siyasətin nəticəsində dünya təsərrüfat sistemində fəal surətdə qoşulmala dövlətlər bir tərəfdən özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. bu kimi digər problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə özlərinin BƏB-də malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olurlar.

Bu ölkələr üçün dünya təsərrüfatı sistemində integrasiyahəm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, ölkə iqtisadiyyatını xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların üzünə açmadan və onlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmadan nə onların maliyyə imkanlarına arxalanmaq, nə də mütərəqqi idarəçilik və təsərrüfatçılıq təcrübəsi qazanmaq, nə də ki, müasir texnika və texnologiya əldə etmək yolu ilə ümumi tərəqqiyə nail olmaq olar.

Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası Azərbaycan üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən

Azərbaycan Respublikası özünün geniş iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək məqsədilə İEÖ-in qabaqcıl texnologiyalarını və maliyyə imkanlarını milli iqtisadiyyata cəlb edir, onlarla səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması dünyanın bir çox ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulmasına və ölkənin dünya iqtisadiyyatına sistemli surətdə integrasiyasına geniş yol açmışdır. İkitərəfli siyasi əlaqələrin qurulması iqtisadi əlaqələrin inkişafına zəmin yaratmış və qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq siyasi münasibətlərin dərinləşməsində və qarşılıqlı etimadın güclənməsi yolunda mühüm rol oynamışdır. Buradan aydın olur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət sistemində səmərəli integrasiyası müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtidir. Lakin, bu da bir həqiqətdir ki, dünya ticarət sistemində səmərəli daxil olmaq üçün ilk növbədə yaranmış şəraitdə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsinin və integrasiyasının müasir mahiyyəti BƏB-ə əsasən müəyyən olunur. Belə ki, BƏB sayəsində dünya ölkələrinin dünya bazarında istehsal həcmində ümumi göstəricisi müəyyən olunur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya dövlətlər arasında istehsal amillərinin və malların sərbəst hərəkətini nəzərdə tutur. İqtisadi integrasiyaya uğrayan Azərbaycan Respublikası siyasi cəhətdən müstəqil olmaqla iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı asılı vəziyyətdə olur. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi əməkdaşlığının mühüm istiqamətlərindən biri ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır. Dünya iqtisadiyyatı sistemində integrasiya və dünya ölkələri ilə yaxın iqtisadi əməkdaşlıq daha çox eyni iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan dünya ölkələri arasında özünü göstərir.

Son dövrlərdə dünya təsərrüfat sistemində gedən prosesləri və ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə inkişaf edərək dünyada öncül yer tutan ixracatçılar sırasına çıxmış ölkələrin təcrübəsini tədqiq edərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə hər hansı bir ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyəti, daxili potensialı və mövcud

şəraiti nəzərə alınmaqla formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Təhli göstərir ki, iqtisadiyyatın dünya təsərrüfatı sisteminə səmərəli integrasiyası üçün Azərbaycanda real imkanlar vardır və bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunması ölkə qarşısında duran bir çox aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı perspektivdə Azərbaycanın dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına çıxmasını təmin edə bilər.

Azərbaycanın iqtisadi potensialı və iqtisadi inkişaf dinamikasının ətraflı təhlili, o cümlədən onun xarici əlaqələrinin öyrənilməsi, ölkəmizin dünya təsərrüfatı sisteminə integrasiyasının güclənməsini şərtləndirən üstünlükləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyə imkan verir: n Əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyi ilə yanaşı, xaricə intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdıran inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsinin mövcudluğu; Güclü təbii-iqtisadi potensialın, o cümlədən zəngin mineral-xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaq sahələri, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, böyük işçi qüvvəsi və s. mövcudluğu; Bir sıra sahələrdə, xüsusi ilə enerji ehtiyatları üzrə güclü elmi potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatlarının mövcudluğu; Bazar münasibətlərinin yaradılmasına istiqamətlənən iqtisadi islahatların dərinləşməsi və genişlənməsi sayəsində onun dönməzliyinin təmin olunması; Xarici investisiyaların cəlb olunması, onun təşviqi və qorunmasının geniş hüquqi bazasının yaradılması və həyata keçirilməsi üçün kompleks təşkilati idarəetmə işlərinin görülməsi; Ölkədə xarici işgüzar dairələrlə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması; Azərbaycan Respublikasının artıq bir çox ölkələrlə dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrə dair müqavilələr bağlaması, bir sıra beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulması, bir neçə beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə daxil olması.

Lakin aparılan təhlillər onu da göstərir ki, xarici iqtisadi əlaqələr sistemində baş verən bir sıra müsbət dəyişikliklərə baxmayaraq, mövcud üstünlüklərdən və imkanlardan kifayət qədər səmərəli istifadə olunmur.

Coğrafi iqtisadi mövqe. Avropanı Asiya ilə birləşdirən əlverişli coğrafi mövqeyə, Xəzər dənizi vasitəsilə Rusiya, Mərkəzi Asiya və İrana, avtomobil-dəmir

yolu vasitəsilə Gürcüstana və Qara dəniz bölgəsinə, İrana, Türkiyəyə, Rusiyaya çıxışı olan nəqliyyat kommunikasiya xətləri daxildir.

Azərbaycan Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Bu xüsusda, qədim İpək Yolu adlanan TRASECA nəqliyyat-kommunikasiya layihəsi, BTC əsas ixrac boru kəməri, BTƏ qaz kəmərləri mühüm rol oynayır. Hazırda Azərbaycan Avrasiya məkanının əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq Şərq-Qərb əmtəə, enerji-yanacaq və başqa əlaqələrin əsas mərkəzləri sırasında mühüm yer tutur. Bu mövqe getdikcə güclənir və Azərbaycan özünün tranzit imkanlarını daha da genişləndirir. Ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regional integrasiya mərkəzləri Azərbaycanın tranzit ölkə mövqelərinin güclənməsində maraqlıdırlar və bu işə ciddi səy göstərirlər. Beynəlxalq Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin reallaşması müstəqillik illərində ölkəmizin əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlərdən biri olmuşdur. Bunlara əsasən demək olar ki, regional integrasiya proseslərində fəal iştirak etmək Azərbaycanın hərtərəfli inkişafının əsas tərkib hissəsidir. Bütün bunları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, coğrafi mövqe Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir edir, ticarəti asanlaşdırır və bununla əlaqədar olaraq, tranzit ölkəsi kimi Azərbaycan idxal, ixrac və tranzit əməliyyatlarında vahid pəncərə sisteminin tətbiq olunması öz töhfəsini verməkdədir.

İşçi qüvvəsi. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin BƏB-də səmərəli və fəal iştirakı üçün aşağıdakı müsbət keyfiyyətlərə malik kadr potensialı mövcuddur.

Elmi-texniki tərəqqi. Hər bir ölkənin iqtisadi inkişafa nail olunması və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi onun elmi-texniki potensialından da çox asılıdır. Bu baxımdan, qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın onilliklər ərzində formalaşan böyük elmi-texniki potensialı vardır. Belə ki, hazırda Azərbaycan respublikasında müxtəlif elmi-texniki xidmət göstərən çoxlu sayda elmi-tədqiqat institutu, layihə-konstruktor təşkilatı və ali təhsil müəssisəsi vardır. Ölkəmizin elmi-texniki potensialı onun iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda, xarici mütəxəssislərin zəruri biliklərinin və təcrübələrinin öyrənilməsi baxımından yüksək ixtisaslı xarici mütəxəssislərin ölkəyə gəlməsinin asanlaşdırılması zəruridir. Bunun əsasında, gələcək üçün yerli kadrların potensialı artırılması, xarici

mütəxəssislərlə təcrübə mübadiləsi aparılmalı və yerli kadrlar üçün müvafiq təlimlər keçirilməlidir. Bu isə öz növbəsində ölkənin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Innovasiya. Ölkəmizin iqtisadi inkişafına təsir edən amillərdən biri də innovasiya olduğundan burada həm xaricdən gətirilən innovasiya, həm də ölkə daxilində mövcud olan potensial mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün vençur biznesi sistemi tətbiq edilməlidir. Bu xüsusda, sərmayələrin innovasiyaların inkişafına yönəltmək və vençur biznesi sistemini tətbiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə innovasiyaların inkişafı üçün qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, eləcə də Innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi haqqında qanunun qəbulu, o cümlədən innovasiya parklarının fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Maliyyə resursları. Məlumdur ki, iqtisadi inkişaf investisiya fəaliyyətinin fəallaşmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq, investisiya prosesinin fəallığı mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatın həyat fəaliyyətini müəyyən edir. İnvestisiyalar müəssisələrin, ayrı-ayrı sahələrin və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişafın əsasıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və yüksəlişi səmərəli investisiya fəaliyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır ki, bu da bazar iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissəsidir. Son illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatının mühüm sahələrində sabit sürətlə inkişaf meyllərinin başlanmasının əsas səbəblərindən biri ölkədə investisiya qoyuluşlarının idən ilə artması və strukturunun mütərəqqi istiqamətdə təkmilləşməsidir.

Xarici investisiyalar Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində başlıca rol oynamaqla, həm də xarici ölkələrin respublikamızla iqtisadi münasibətlərinin inkişaf etdirilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda xarici investisiyalar iqtisadiyyatımızın bütün sahələrinə cəlb edilməkdədir. Ölkəmizin təbii sərvətləri, yüksək ixtisaslı kadr potensialının olması, xarici investisiyaların qorunmasına dair dövlət tərəfindən zəmanət verilməsi, müvafiq qanunvericilik və normativ sənədlərin olması xarici iş adamlarının ölkəmizin iqtisadiyyatına sərmayə qoymalarına stimulu gücləndirir.

Təbii resurs potensialı. Azərbaycan respublikasının dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə integrasiya üçün daha geniş və əlverişli imkanları ilə fərqlənən fəaliyyət sferası məhz, respublika iqtisadiyyatının ən qədim və ənənəvi sektorlarından biri olan neft-qaz kompleksidir. Neft-qaz kompleksi neft avadanlıqları istehsalı və neft-kimya maşınqayırma sənayesini də özündə birləşdirməklə respublika iqtisadiyyatının ən başlıca baza sahəsi və sosial-iqtisadi sabitliyin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas amilidir. Azərbaycan respublikası üçün dünya bazarı mövqeyindən əhəmiyyətli olan zəngin neft-qaz ehtiyatlarının mövcudluğu və ölkədaxili siyasi sabitliyin təminatı deməkdir. Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafı, Azərbaycan xalqının rifahı və firavanlığı məhz, respublikanın neft sərvətlərinin işlənməsindən və onlardan əldə ediləcək gəlirlərdən nə dərəcədə düzgün istifadə edilməsi ilə birbaşa əlaqədar olacaqdır.

Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış Əsrin Müqaviləsi və Yeni Neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqlidir. Həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNNOGATE (Avropaya neft və qazın nəql edilməsi üzrə dövlətlərarası proqram), TRASECA (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq Yeni neft strategiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına göstərdiyi mühüm təsirləri, iqtisadiyyatımızın dünya təsərrüfatına integrasiyasında əldə olunan uğurları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Azərbaycanın neft-qaz layihələrinə beynəlxalq neft şirkətlərinin, bütövlükdə xarici işgüzar dairələrin, böyük həcmli investisiyaların cəlb edilməsi hesabına dünyanın enerji daşıyıcıları bazarına sürətlə çıxışın təmin edilməsi. Bütövlükdə Əsrin müqaviləsindən bu günkü günə qədər xarici neft şirkətləri ilə 26 neft sazişi imzalanmışdır. Bu sazişin nəticəsi olaraq Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən

60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da Respublikamızın gələcək inkişafına əsl qarantdır.

Azərbaycan neftinin dünya bazarına sərbəst və sürətli çıxışını təmin etmək üçün ixrac boru kəmərləri sisteminin yaradılması.

Azərbaycanın milli sərvəti olan neftdən əldə olunan gəlirlərin gələcək nəsillər üçün toplanaraq artırılması, bu gəlirlərdən ölkəmizin cari sosial ehtiyatlarını, iqtisadi tərəqqi tələblərini nəzərə almaqla istifadə edilməsi.

Qərbin qabaqcıl texnika və texnologiyalarının Azərbaycana gətirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası uğurla həyata keçirilir və bu strategiyanın müsbət nəticələri getdikcə daha çox hiss edilir. Azərbaycanın yeni neft strategiyası həm də Xəzərin karbohidrogen ehtiyatları vasitəsilə qlobal enerji təhlükəsizliyinə şərait yaradan nəhəng enerji dəhlizinin formalaşmasına imkan yaratmışdır. Azərbaycan dövlətinin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının mühüm istiqamətlərindən biri də onun beynəlxalq iqtisadi təşkilatların işində iştirakıdır. Ölkənin İslam Konfransı Təşkilatına, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlığına, EKO-ya, Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf Bankına, MDB-yə, İslam İnkişaf Bankına və bir sıra başqa beynəlxalq təşkilatlara üzv olması, onlarla müvafiq əlaqələrin yaradılması və əməkdaşlıq etməsi dünya iqtisadiyyatında inteqrasiyanın uğuru kimi qiymətləndirilməlidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq aləmə inteqrasiya siyasətinin əsas prinsiplərinə söykənərək ölkəmiz dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələr qurmağa başlamış, onların bir çoxuna üzv qəbul edilmişdir. Ən əsası isə bu təşkilatlara üzvlük Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini məhdudlaşdırmamış, əksinə üzv dövlətlərlə bərabərsəviyyəli, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin qurulmasına səbəb olmuşdur. Məhz bunun nəticəsidir ki, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdən fərqli olaraq ölkəmizin müstəqil iqtisadi siyasət yürütmək imkanı vardır. İqtisadi müstəqilliyimizin qorunması söykənən inteqrasiya siyasətinin inkişaf etdirilməsinin yolları ölkəmizin daxil olduğu inteqrasiya bloklarına üzv ölkələrlə əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, yeni ticarət partnyorlarının tapılması və yeni inteqrasiya bloklarında birləşmədən ibarətdir. Bu siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan hazırda

dünyanın 150 ölkəsi ilə qarşılıqlı iqtisadi-ticarət əlaqələrinə malikdir. Ölkənin iqtisadi potensialı, xammal və mineral ehtiyatlarla zənginliyi, təbii şəraiti və əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi əməkdaşlıq imkanlarını artırır.

Müasir dövrdə davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması milli iqtisadiyyatın ölkənin BƏB-də üstünlüklərinə və daxili tələbatə uyğun ixtisaslaşmasına və xarici ticarətin bu üstünlüklərin tam və səmərəli reallaşmasına və daxili tələbatın daha dolğun ödənilməsinə xidmət edən siyasətin aparılmasını zəruri edir. Ümumiyyətlə, xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsi və dünya iqtisadiyyatına integrasiya proseslərinin intensivliyinin artırılması üçün aşağıdakı tədbirlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

Azərbaycanın müasir tələblərə müvafiq geoiqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılması və bu kontekstdə xarici iqtisadi fəaliyyətin o cümlədən iqtisadi integrasiya vektorunun formaslaşdırılması.

İxrac potensialının inkişaf etdirilməsi və onun sahə strukturunun son məhsul hesabına tədricən yaxınlaşdırılması və onun coğrafiyasının genişləndirilməsi;

İdخالı əvəzədən məhsul istehsalının artırılması və onun quruluşunu yaxşılaşdırmaqla daxili bazarın iqtisadi üsullarla qorunmasının təmin olunması;

Mövcud iqtisadi fəaliyyət sahələrinin yenidənqurulması, modernləşdirilməsi və yeni mütərəqqi istehsal və infrastruktur sahələrinin yaradılmasına xarici investisiyanın cəlb olunmasının təşviqi stimullaşdırılması sisteminin yaradılması;

Dünya təsərrüfat sisteminin inkişaf meylləri, beynəlxalq əmək bölgüsü və iqtisadi integrasiya birliklərinin yaratdığı imkanlardan maksimum istifadənin təmin olunması;

Ölkənin daxili potensial bəşəri meyarlara əsaslanan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının yaradılması;

Xarici iqtisadi proseslərlə bağlı məlumatın toplanılması, işlənməsi və yayılması sisteminin qurulması;

Ölkədə bazar infrastrukturunu sahələrinin bütün istiqamətlər üzrə inkişaf etdirilməsi və s.

Yuxarıda qeyd olunanları reallaşdırmaq üçün Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin yaratdığı imkanlardan mövcud iqtisadi potensiala və ölkənin BƏB-də malik olduğu üstünlüklərə müvafiq şəkildə tam və səmərəli şəkildə istifadə olunması üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici iqtisadi fəaliyyət siyasəti hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanın müasir dövrdə xarici iqtisadi fəaliyyət siyasəti aşağıdakı vəzifələrin həllini təmin etməyə yönəldilməlidir:

Dünya təsərrüfat sisteminin dinamik dəyişən şəraitinə uyğun çevik ixtisaslaşma və investisiya əməkdaşlığı strategiyasının müəyyənləşdirilməsi;

Dünya təsərrüfat sisteminin dinamik konyukturasını nəzərə almaqla onun institutsional və funksional bölmələri kəsimində fəaliyyət strategiyasının müəyyənləşdirilməsi;

Dünya bazarında ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi strategiyasının müəyyənləşdirilməsi, bu likvidli istehsal sahələrinin üstün inkişafını nəzərə almalıdır;

Ölkənin milli maraqlarına və geosiyasi şəraitə müvafiq iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının formalaşdırılması;

Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin çevik təşkilati-idarəetmə sisteminin yaradılması.

Sadalanan bu istiqamətlərin hər birinin xüsusi lokal məqsəd və vəzifələri vardır. Müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində gedən prosesləri, Azərbaycanın yerli xüsusiyyətlərini və iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə ölkəmizin integrasiya proseslərinin effektivliyini yüksəltmək üçün aşağıdakı strategiyalara uyğun səmərəli fəaliyyətə riayət olunmalıdır :

Dünya təsərrüfat sisteminin dinamik dəyişən şəraitinə uyğun ixtisaslaşma və investisiya əməkdaşlığı strategiyası:

Ölkənin iqtisadi potensialına, daxili tələbatına və beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlüklərinə uyğun dayanıqlı və stabil beynəlxalq iqtisadi ixtisaslaşmanın təmin olunması. Bu məqsədə nail olunmasının ən mühüm şərtlərindən biri ölkənin DTS miqyaslı inkişaf meyllərinə çevik reaksiyasıdır;

Milli texniki, sənaye və sosial siyasətin dünya standartlarına istiqamətləndirilməsi. Bu dünya səviyyəsində gedən intensiv ETT proseslərinə vaxtında qoşulmaq və onlardan maksimum səviyyədə faydalanmağı nəzərdə tutan məqsəd güdür;

Nəqliyyat və rabitə kommunikasiyalarının, həmçinin digər istehsal və xidmət sahələrinin, o cümlədən xüsusilə biznesə xidmət edən bazar infrastrukturası sahələrinin inkişaf etdirilməsi;

Xarici kapitalın azad fəaliyyəti üçün ÜTT-in əsas tələblərindən olan milli rejimin tətbiqinə keçilməsi;

Ölkənin investisiya iqlimi xəritəsinin hazırlanması və elan olunması, o cümlədən xarici investisiyanın təşviqi və stimullaşdırıldığı, qadağan olunduğu və az səmərəli hesab olunan sahələrin müəyyənənləşdirilməsi.

Dünya təsərrüfatı sisteminin institutsional və funksional bölmələri kəsimində fəaliyyət strategiyası:

İkitərəfli dövlətlərarası əlaqələrin qarşılıqlı fayda əsasında daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;

Azərbaycanın milli mənafeələrinə cavab verən beynəlxalq və regional, sahə və funksional xarakterli iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olmaqla onların işində fəal iştirakın təmin olunması. Beynəlxalq və regional birliklərlə və təşkilatlarla iş iqtisadi səmərəlilik meyarı üzərində qurulmalı və belə təşkilatlara qoşulma prosesində Azərbaycan üçün keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrə verilən güzəştlər sisteminin genişləndirilməsinə nail olmağa çalışmaq lazımdır;

Transmilli kooperasiyalarla əməkdaşlığın qarşılıqlı fayda əsasında genişləndirilməsi, ilk növbədə TMK daxili bazarların imkanlarından geniş istifadə olunması;

Dünya bazarında ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi strategiyası:

İxrac olunan xammalın və aralıq məhsulların ölkə daxilində emal olunaraq dünya bazarına likvidli və rəqabətə davamlı son məhsul kimi çıxarılması;

Daxili bazarın potensialını nəzərə alaraq idxalın strukturunun rasionallaşdırılması;

Xarici bazarlarda milli ixracatçıların mənafeələrinin qorunması tədbirləri, o cümlədən ixrac risklərinin sığortalanması sisteminin formalaşdırılması;

Ixracın stimullaşdırılması və xarici iqtisadi əlaqələrin mütarəqqi formalarının tətbiqinin genişləndirilməsi vasitəsilə iqtisadi rezidentlərin dünya bazarına çıxışının tam liberallaşdırılması.

Ölkənin milli maraqlarına və geosiyasi şəraitə müvafiq xarici iqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının formalaşdırılması. İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasının əsas prinsipləri dünya təcrübəsinə əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin, yəni dövlətin milli sərvətlər üzərində tam nəzarətinin və onlardan səmərəli istifadə olunması üçün sərbəst qərar qəbul etmə imkanının təmin olunması;

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığı, sabilliyi və özünü inkişaf qabiliyyətinin təmin olunması.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bu prinsiplərin daxili quruluşu və üstünlük dərəcələri müxtəlif olur. Azərbaycanda isə hər iki istiqamətin əhəmiyyəti böyükdür. Son illərdə ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar və iqtisadi siyasət bütövlükdə bu məqsədlərə xidmət edir. Lakin daxili siyasət və onun qiymət meyarları bir çox digər faktorlarla müəyyənləşdirildiyi üçün hesab edirik ki, hazırkı mərhələdə ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması ilk növbədə onun xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması vasitəsi ilə reallaşdırılmalıdır. Bu isə yuxarıda sadalanan XİS istiqamətlərinin hər birinin realizasiyasında aşağıdakıların nəzərə alınmasını tələb edir:

Ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrində iştirakının milli iqtisadiyyatın inkişafını sürətləndirmək üçün əlverişli şərait yaratmasına xidmət etməsi təmin olunmalıdır;

Dünyada baş verən dəyişikliklərin milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərinin qarşısının alınması mexanizmi yaradılmalıdır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin çevik təşkilati-idarəetmə sisteminin yaradılması:

Ölkədə iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin hüquqi-normativ bazasının və idarəetmə sisteminin beynəlxalq hüquq normalarına və dünya praktikasına uyğunlaşdırılması və onun tamamlanması;

İxracın inkişafı dövlət proqramının və ixracın kreditləşdirilməsi və sığortalanması sisteminin yaradılması;

İdxalın tarif tənzimlənməsi, vergiyə cəlb olunması və texniki təhlükəsizliyinə nəzarət sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq qurulması, daxili bazarı və iqtisadi şəraiti nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi;

İxraca və valyutaya nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Bütün bu qeyd olunanlar müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyət siyasəti hazırlanarkən Geoiqtisadi yanaşmanın tətbiq edilməsini aktuallaşdırır. Beləki, dünyanın müasir inkişaf mərhələsində artıq, iqtisadi sistemlərin milli maraqların təmin edicisi kimi əsas funksiyalarının ənənəvi forma və üsullarla həlli mümkün deyildir. Dünya ölkələrinin renkinqində ayrı ayrı özlüyündə tutumlu iqtisadi parametrlər, mahiyyətə təsir gücü baxımından sürətlə əhəmiyyətdən düşməkdədir. Dünya iqtisadiyyatında, bütövlükdə ölkələr və sivilizasiyalar arasındakı münasibətlərdə yeni inkişaf arsenalı və qiymətləndirmə meyarları yaranmaqdadır. İqtisadi münasibətlər baxımından mühüm və nisbətən yeni yanaşmalardan biri geoiqtisadi yanaşma hesab edilir.

Geoiqtisadi yanaşmanın mahiyyəti sürətlə bütövləşən dünya iqtisadiyyatında yaranan gəlirlərin əvvəla, ayrı-ayrı ölkələrdə yaranan gəlirlərin məcmusundan artıq olması və bu gəlirlərin bölgüsündə ölkələrin paylarını formalaşdıran amillərin məqsədyönlü iqtisadi siyasətdən asılı olması ideyasındadır. Yəni, tərsaksiya xərclərinin azalması, ETT çəkilən xərclərin azalması, kapital resurslarının multimedialaşması, inteqrasiya sayəsində xammal və satış bazarlarının dəfələrlə genişlənməsi və yaxınlaşması və s. kimi səbəblərdən bütövləşən dünya iqtisadiyyatında yaranan gəlirlərin multiplikativ effektlə artmasını doğurur. Ölkələr isə belə şəraitdən istifadə edərək, məqsədli siyasət vasitəsi ilə bu gəlirlərdən daha çox pay ala bilirlər. Ona görə də hazırkı mərhələdə milli iqtisadi inkişaf strategiyalarının

formalaşmasında onun geoiqtisadi arxitekturaya malik olması əsas struktur yaradıcı amil hesab olunur.

Belə geoiqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf potensialının və yolunun geoiqtisadi prizmadan qiymətləndirilməsi, o cümlədən, inkişafın əsas determinantlarının müəyyənləşdirilməsi və onların geoiqtisadi prizmadan potensialının qiymətləndirilməsi; qloballaşma dövründə güclənən regional integrasiyanın iqtisadi mahiyyətinin açılması; Azərbaycanın dünya təsərrüfat sistemində formalaşan mövqeyinin qiymətləndirilməsi və milli maraqlara cavab verən integrasiya vektorunun, integrasiya modellərinin seçilməsi və s. Kimi məsələləri əhatə edir.

Nəticə və təkliflər

1. Regional iqtisadi integrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv iqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. Milli təsərrüfatların beynəlmilləşməsinin yeni forması olan beynəlxalq iqtisadi integrasiya proseslərinin əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin iqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. Ölkələr arasında əmtəələrin və istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini, yəni onların istehsal olunduğu və satış üçün göndərildiyi ölkələrdə ayrışdırıcılıq qoyulmadan hərəkət etməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və iş qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə iqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılığı ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dünya dövlətləri iqtisadi integrasiya yolu ilə öz istehsal güclərini, istehsalın

səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhalinin rifahını yüksəltməyə səy göstərirlər.

İqtisadi integrasiya milli çərçivədən üstün olan və daim fəaliyyət həyata keçirən qurumların, təşkilatların, proqramların, layihələrin və mexanizmlərin biri olub beynəlxalq iqtisadi birliklərin yaradılması prosesidir. Beynəlxalq iqtisadi birliklərin yaradılmasının əsas səbəbi dünya təsərrüfat sisteminə təsir edən problemləri həll edib ölkələr arasında normal ticarət münasibətlərinin qurulmasına yardım etməkdən ibarətdir. Bir sıra integrasiya birlikləri artıq bu problemlərin həllinə yardım edib və bundan sonra da etməkdədir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında və beynəlxalq iqtisadi birliklər çərçivəsində əməkdaşlıq edən ölkələrdə demokratiyanın bərqərar olmasında, iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında bazar iqtisadiyyatına keçidin tamamlanmasında, qanunvericiliyin Avropa standartları ilə sərmayə qoyuluşlarının təmin olunmasının böyük təsiri olmuşdur.

2 Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına integrasiyası Azərbaycan üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən Azərbaycan Respublikası özünün geniş iqtisadi potensialını hərəkətə gətirmək məqsədilə İEÖ-in qabaqcıl texnologiyalarını və maliyyə imkanlarını milli iqtisadiyyata cəlb edir, onlarla səmərəli əməkdaşlıq əlaqələrini inkişaf etdirir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması dünyanın bir çox ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin qurulmasına və ölkənin dünya iqtisadiyyatına sistemli surətdə integrasiyasına geniş yol açmışdır. İkitərəfli siyasi əlaqələrin qurulması iqtisadi əlaqələrin inkişafına zəmin yaratmış və qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq siyasi münasibətlərin dərinləşməsində və qarşılıqlı etimadın güclənməsi yolunda mühüm rol oynamışdır. Buradan aydın olur ki, xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı yolu ilə ölkə iqtisadiyyatının dünya ticarət sisteminə səmərəli integrasiyası müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtidir. Lakin, bu da bir həqiqətdir ki, dünya ticarət sisteminə səmərəli daxil olmaq üçün ilk növbədə yaranmış şəraitdə

adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması tələb olunur.

3. Azərbaycanın iqtisadi potensialı və iqtisadi inkişaf dinamikasının ətraflı təhlili, o cümlədən onun xarici əlaqələrinin öyrənilməsi, ölkəmizin dünya təsərrüfatı sistemində integrasiyasının güclənməsini şərtləndirən üstünlükləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyə imkan verir:

Əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyi ilə yanaşı, xaricə intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdıran inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsinin mövcudluğu;

Güclü təbii-iqtisadi potensialın, o cümlədən zəngin mineral-xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaq sahələri, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, böyük işçi qüvvəsi və s. mövcudluğu;

Bir sıra sahələrdə, xüsusi ilə enerji ehtiyatları üzrə güclü elmi potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatlarının mövcudluğu;

Bazar münasibətlərinin yaradılmasına istiqamətlənən iqtisadi islahatların dərinləşməsi və genişlənməsi sayəsində onun dönməzliyinin təmin olunması;

Xarici investisiyaların cəlb olunması, onun təşviqi və qorunmasının geniş hüquqi bazasının yaradılması və həyata keçirilməsi üçün kompleks təşkilati idarəetmə işlərinin görülməsi;

Ölkədə xarici işgüzar dairələrlə birgə təsərrüfatçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması;

Azərbaycan Respublikasının artıq bir çox ölkələrlə dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrə dair müqavilələr bağlaması, bir sıra beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulması, bir neçə beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə daxil olması.

4. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin formalaşdırdığı Azərbaycan neft strategiyasının ən mühüm nəticəsi onun milli enerji strategiyasına çevrilməsidir. Bu struktur formalaşması daxili potensialın təhlili ilə yanaşı, qlobal aləmdə gedən proseslərin, dünya enerji balansının inkişaf meylinin və bəşəri enerji istehlakının yüksəliş templərinin nəzərə alınmasını da şərtləndirir. Milli enerji strategiyasının hazırlanması enerji resurslarından qənaətcil, ekosivil və daha səmərəliliklə istifadəyə

zəmin olaraq bütövlükdə enerji sektorunda struktur və institusional yenidənqurmanı təmin edəcək və ölkənin zəruri potensialı daha da güclənməsilə nəticələnəcəkdir.

5. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 10 ildə həyata keçirilən tədbirlərə nəzər salanda, görülmə işlərin müqayisəli şəkildə təhlilini aparanda bir daha Azərbaycanın, sözün əsl mənasında, tam müstəqil siyasət yürüdən ölkə olduğunun şahidi olunur. Azərbaycanın təşəbbüskarı və əsas iştirakçısı olduğu Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Bakı-Tbilisi-Qars, TANAP, “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Enerji Körpüsü” layihələrinin və digər transmilli layihələrin iştirakçısı olan ölkələr siyasi, maliyyə-iqtisadi, sosial dividendlər qazanır, nəinki regionda, eləcə də beynəlxalq mütəvidə nüfuzlu tərəf müqabil qismində çıxış edirlər. Azərbaycanın və Orta Asiya regionunun enerji resurslarının Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarına nəql edilməsi, ölkələrimizin Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynaması regionun əhəmiyyətini daha da artırır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi də yaxın gələcəkdə Asiya və Avropa arasında nəqliyyat dəhlizinin yaradılması istiqamətində strateji rol oynayacaqdır. Şübhəsiz ki, bütün bunlar dahi öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin müasir dünyada dövləti geosiyasi təlatümlərdən, iqtisadi böhranlardan çıxarmaq üçün yüksək səriştə və siyasi iradəsi hesabına reallaşmışdır.

6. Dissertasiya işində Azərbaycanda enerji və tranzit strategiyasının milli inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi iqtisadi inkişafın davamlı, multiplikativ effektiv irəliləyişində əhəmiyyəti, Yanacaq Enerji Kompleksinin problemlərinin həllindəki rolu dəyərləndirilir. “Əsrin müqaviləsi”nin nəticəsində isə ölkə iqtisadiyyatına maraq daha da artmış və Azərbaycan dünyanın bir çox nüfuzlu iqtisadi tədqiqat mərkəzlərinin hesabatlarında Qafqaz regionunda xarici investisiyalar üçün cəlbedici coğrafi mərkəz kimi səciyyələndirilməyə başlamışdır.

Bütün bunları istinadən nəticələr bir daha göstərir ki: dünya yanacaq enerji sərvətləri tükənmə fazasına daxil olmuşdur və bəşəriyyət orta və uzaq perspektivdə bu resurslardan daha səmərəli reallaşma mexanizmlərini hazırlamalı, bərpa olunan enerji resurslarından asan və girişli istifadəni mənimsəməlidir. Ölkənin enerji gücünün dəyərləndirilməsi və global proseslər reallığından çıxış edərək iqtisadiyyatın inkişaf

səviyyəsinin təminatı, enerji resurslarının mümkün artımına nail olmaq və onlardan istifadənin səmərəliliyini və enerji effektivliyini yüksəltmək kimi mühüm məsələnin həlli vacib aşağıdakı prioritetləri nəzərdə tutmalıdır.

Bütün bu qeyd olunanlar müasir dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyət siyasəti hazırlanarkən Geoiqtisadi yanaşmanın tətbiq edilməsini aktuallaşdırır. Beləki, dünyanın müasir inkişaf mərhələsində artıq, iqtisadi sistemlərin milli maraqların təmin edicisi kimi əsas funksiyalarının ənənəvi forma və üsullarla həlli mümkün deyildir. Dünya ölkələrinin renkinqində ayrı ayrı özlüyündə tutumlu iqtisadi parametrlər, mahiyyətə təsir gücü baxımından sürətlə əhəmiyyətdən düşməkdədir. Dünya iqtisadiyyatında, bütövlükdə ölkələr və sivilizasiyalar arasındakı münasibətlərdə yeni inkişaf arsenalı və qiymətləndirmə meyarları yaranmaqdadır. İqtisadi münasibətlər baxımından mühüm və nisbətən yeni yanaşmalardan biri geoiqtisadi yanaşma hesab edilir.

7. Geoiqtisadi yanaşmanın mahiyyəti sürətlə bütövləşən dünya iqtisadiyyatında yaranan gəlirlərin əvvəla, ayrı-ayrı ölkələrdə yaranan gəlirlərin məcmusundan artıq olması və bu gəlirlərin bölgüsündə ölkələrin paylarını formalaşdıran amillərin məqsədyönlü iqtisadi siyasətdən asılı olması ideyasındadır. Yəni, tərsaksiya xərclərinin azalması, ETT çəkilən xərclərin azalması, kapital resurslarının multimedialaşması, inteqrasiya sayəsində xammal və satış bazarlarının dəfələrlə genişlənməsi və yaxınlaşması və s. kimi səbəblərdən bütövləşən dünya iqtisadiyyatında yaranan gəlirlərin multiplikativ effektlə artmasını doğurur. Ölkələr isə belə şəraitdən istifadə edərək, məqsədli siyasət vasitəsi ilə bu gəlirlərdən daha çox pay ala bilirlər. Ona görə də hazırkı mərhələdə milli iqtisadi inkişaf strategiyalarının formalaşmasında onun geoiqtisadi arxitektura malik olması əsas struktur yaradıcı amil hesab olunur.

Belə geoiqtisadi inkişaf strategiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf potensialının geoiqtisadi prizmadan qiymətləndirilməsi, o cümlədən, inkişafın əsas determinantlarının müəyyənləşdirilməsi; qloballaşma dövründə güclənən regional inteqrasiyanın iqtisadi mahiyyətinin açılması; Azərbaycanın dünya təsərrüfat

sistemində formalaşan mövqeyinin qiymətləndirilməsi və milli maraqlara cavab verən integrasiya vektorunun, integrasiya modellərinin seçilməsi kimi məsələləri əhatə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Regional iqtisadi integrasiya: nəzəriyyə və praktika (kitab). Ə.İ.Bayramov. «Azərnəşr» nəşriyyatı. Bakı - 1997. 208 səhifə.
2. Həsənov R. “İqtisadi siyasət: Metodologiya və praktika” dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, 2009, - 282 səh
3. Dünmayalı Vəliyev, Aqil Əsədov “Beynəlxalq iqtisadiyyat”, Bakı 2012.
4. Kərimov Cəlil, Orucov Ayaz, İsrailov Həsən. Dünya İqtisadiyyatı Bakı 2009.
7. Arif Şəkərəliyev “Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar və Perspektivlər”. Bakı “İqtisadUniversiteti” 2009
8. Шамседдин Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев 2000.
9. И.В.Липсин, В.В.Косов. Инвестиционный проект: методы подготовки и анализа. Москва 1995 г.

- 10 А.С.Булатова. Экономика. Москва 1996 г.
- 11 Международные экономические отношения / под редакцией А.И.Евдокимова – Москва: Проспект, 2004.
- 12 Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı.www.azstat.org